

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

આ વેબસાઇટપર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો - ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક ઠ મ

૧	સાહિત્યમૂલ્ય અને...	સંપાદકનું કથન	– રમણ સોની
૨	કવિતા	પાંચ કાવ્યો	– આદિલ મનસૂરી
૩	નિબંધ	સ્પર્શ	– લાભશંકર ઠાકર
૪	કવિતા	ઘી	– મનીષા જોશી
૫	વાર્તા	સગી	– રાવજી પટેલ
૬	સંસ્મરણ	૨૬ જુલાઈ ૨૦૦૫	– અશ્વિની બાપટ
૭	ચરિત્ર	સમયથી પાર શાયર મરીઝ	– રઈશ મણિયાર
૮	ચર્ચા	આજની વાત	– ગુલામમોહંમદ શેખ
૯	પ્રવાસ	શૂલપાણેશ્વર	– અમૃતલાલ વેગડ
૧૦	વ્યાખ્યાન	માસ્તર નંદપ્રસાદ વિશે	– નિરંજન ભગત
૧૧	વિવેચન	અવલોકન-વિશ્વ	– દીપક મહેતા
૧૨	રેખાંકનો	કળાકૃતિ	– Milton Glaser

સાહિત્યમૂલ્ય અને સ્વાયત્તતામૂલ્યનો ઉત્સવ

આપણામાંના ઘણા જાણે છે કે – રણજિતરામ મહેતા (૧૮૮૧-૧૯૧૭) નામના લેખક-વિચારકે ઈ. ૧૯૦૫માં ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ નામની સંસ્થા સ્થાપેલી. એ સંસ્થા આજે ૧૧૨ વર્ષ પછી પણ સતત કાર્યરત છે. એનું લોકશાહી બંધારણ છે ને એના આજીવન સભ્યો એવા સાહિત્યકારો-સાહિત્યરસિકો દ્વારા દર બે (હવે દર ત્રણ) વર્ષે એના નવા પ્રમુખ ચૂંટાઈ આવે છે, કે સર્વાનુમતે વરણી પામે છે. એ જ રીતે ચૂંટાયેલી મધ્યસ્થ સભા અને એમાંથી રચાતી મંત્રીઓ વગેરે હોદ્દેદારોની કાર્યવાહક સમિતિ દ્વારા સાહિત્ય પરિષદ વક્તવ્યો-લેખન-પ્રકાશન આદિ સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓ ચલાવે છે. એનાં વાર્ષિક સંમેલનોમાં વિદ્વાનો, સર્જકો, સાહિત્યરસિકોનું મોટું ચર્ચા-સં-મિલન થાય છે ને, વ્યાપક રીતે કહીએ તો એમાં પ્રજા સાહિત્ય-અભિમુખ થાય છે.

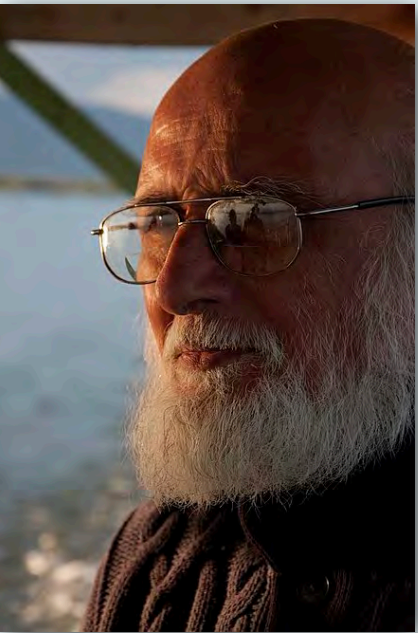
○

હમણાં જ, ૨૦૧૮થી ૨૦૨૦નાં ત્રણ વર્ષ માટે શ્રી સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર બહુમતીથી પરિષદના પ્રમુખ તરીકે ચૂંટાઈ આવ્યા. સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર મહેતા (જ. ૧૯૪૧) ગુજરાતી ભાષાના, આ સમયના સર્વોત્તમ કવિ છે, નાટ્યકાર છે. અને વળી ભારતમાં ને દુનિયાભરમાં જાણીતા વિદ્વાન વક્તા છે – દેશની અને પરદેશની યુનિવર્સિટીઓમાં મુલાકાતી અધ્યાપક તરીકે એ અવારનવાર નિમંત્રણો પામ્યા છે – જેમકે કલકત્તાની જાદવપુર યુનિવર્સિટીમાં, પેરિસની Sorbonne યુનિવર્સિટીમાં, અમેરિકાની પેન્સિલવેનિયા યુનિવર્સિટીમાં, વગેરે.

એમનાં કાવ્યો અનેક ભારતીય અને વિદેશી ભાષાઓમાં અનુવાદિત થયાં છે ને ગુજરાતનાં ને ગુજરાત બહારનાં ઘણાં પારિતોષિકો -અવોર્ડ્ઝ-સન્માનો એ પામ્યા છે.

છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી (૨૦૧૭ ડિસે. સુધી) એ ભારતીય ‘સાહિત્ય અકાદેમી’ (દિલ્હી)માં ગુજરાતી ભાષાના સલાહકાર સમિતિના અધ્યક્ષ તરીકે પણ કાર્યરત છે, ને હવે ૨૦૧૮ના જાન્યુઆરીથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કાર્યરત થશે. ડિસેમ્બરના અંતમાં, સિકન્દરાબાદમાં યોજાનારા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિવેશનમાં, વર્તમાન પ્રમુખ અને વરિષ્ઠ વિવેચક ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા પાસેથી એ સપ્તેમ અને સાદર કાર્યભાર સંભાળશે.

○

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંદર્ભે, આ સાથે સંકળાયેલી એક બીજી બાબત પણ કહેવી અનિવાર્ય છે.

કોઈપણ દેશ કે ભાષામાં સાહિત્યો – અને સર્વ લલિત કલાઓ – સ્વાયત્ત છે, હવે લોકશાહી પરંપરામાં એ પરાયત્ત કે અન્ય-આશ્રિત નથી. સાહિત્યની સંસ્થાઓ – એમાંની કોઈ સરકારનું અનુદાન મેળવતી હોય કે સરકારના પૂરા આર્થિક ટેકાથી ચાલતી હોય તો પણ, સાહિત્યિક પદો (જેમ કે પ્રમુખપદ, અધ્યક્ષપદ, વગેરે) અને સાહિત્યિક કાર્યો અંગે એ સ્વતંત્ર હોય છે – સરકાર આદિની કોઈ જ દખલગીરી વિના, લોકશાહી પરંપરાથી જ એ ચાલે છે.

એમાં, ગુજરાત સરકારે રચેલી ‘ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી’ આપણા સંમાન્ય સાહિત્યકારો ઉમાશંકર જોશી, દર્શક, યશવંત શુક્લના આગ્રહોથી, ચૂંટણી દ્વારા અધ્યક્ષની વરણીની પરંપરા ઊભી કરીને સ્વાયત્ત થયેલી – દર્શક અને પછી ભોળાભાઈ પટેલ એના અધ્યક્ષો હતા.

પણ વચ્ચે, કેટલાંક વર્ષ પહેલાં, એકવાર ચૂંટણી સ્થગિત થઈ એ પછી, બે વર્ષ પહેલાં સરકારે સીધી નિયુક્તિથી ભાગ્યેશ જહાને (અને હવે વિષ્ણુ પંડ્યાને) એના અધ્યક્ષપદે સ્થાપ્યા એથી ગુજરાતના લેખકોએ ‘સ્વાયત્ત અકાદમી’ માટેનું આંદોલન કર્યું. પૂર્વસિદ્ધાંતો અને પરંપરા- અનુસાર સાહિત્ય પરિષદે પણ ‘સ્વાયત્તતા’ને પોતાનો આગ્રહ બનાવ્યો. એથી બે વર્ષ પહેલાં, ચંદ્રકાન્ત ટોપીવાળાએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખપદ માટેની ચૂંટણી લડવાનું – લોકશાહી ધોરણોનું રક્ષણ કરવાના આપદ્ ધર્મથી સ્વીકાર્યું અને સાહિત્યની ગરિમા અને સ્વાયત્તતાના આગ્રહી સાહિત્યકારો અને સાહિત્યરસિકોએ, વિપરિત સંજોગો વચ્ચે પણ, ડૉ. ટોપીવાળાને બહુમતીથી ચૂંટ્યા.

એ જ પરિસ્થિતિ આજે, બે વર્ષ પછી પણ ઊભી થઈ અને એ જ સાહિત્યકારો-રસિકોએ એવા જ વિપરિત સંજોગો છતાં, સિતાંશુ યશશ્ચંદ્રને બહુમતીથી પરિષદ-પ્રમુખ તરીકે ચૂંટ્યા.

લોભ-લાલચવશ થઈને, લેખક તરીકેની ખુમારીને પણ બાજુએ મૂકનારા કેટલાક સાહિત્યકારો પણ હોવાના – છે પણ ખરા. પરંતુ બહુમત સાહિત્યસેવીઓએ સિદ્ધ કર્યું કે સાહિત્ય અને કલા એના લેખકની ગરિમાથી અને સ્વાયત્તતાથી ઊજળાં હોય છે.

સિતાંશુભાઈનો વિજય થયો એમાં સાહિત્યમૂલ્યનો તેમજ સ્વાયત્તતાના મૂલ્યનો પણ મહિમા થયો છે એનો સવિશેષ આનંદ છે.

સિતાંશુભાઈને આવકાર અને અભિનંદન.

રમણપ્રસાદી

પાંચ કાવ્યો // 'આદિલ' મન્સૂરી

કબૂલાત

હા કબૂલ્યું ગુપ્તચર હું,
 નામ બદલી
 મૌનનાં કાળાં રહસ્યો પામવા
 ભટકું અહીં
 હું છન્નવેશે.
 છંદના ખંડેરમાં બેસું કદી
 બાવો બની,
 લયની સૌ ભઠિયારગલીઓમાં
 સદા ભૂખ્યાનો કરતો ડોળ
 રખડું.
 હાઈકુના સત્તરે અક્ષર મહીં
 સંકેત કરતો,
 તક મળે તો
 ફૂંક મારી દઉં ગઝલના કાનમાં
 એકેક ચપટા શબ્દના પોલાણને
 અંદર જઈ જોઉં તપાસું,
 સહેજ પણ શંકા જો આવે કોઈને તો
 અર્થના નકશાઓ ચાવી જાઉં
 હા કબૂલ્યું ગુપ્તચર હું.

પણ હું

સૂર્ય હું આભ હું ને રણ પણ હું
હું જ તરસ્યો અને ઝરણ પણ હું

હું ઊભો છું સમયની બહાર અને
એ તરફ જાય છે એ ક્ષણ પણ હું

હું જ ઓગળતો મારી જડતામાં
હું પ્રવાહી અને કઠણ પણ હું

હું જ પથરાયો અંધકાર બની
એમાં ખોવાયેલું કિરણ પણ હું

લક્ષ્યબિંદુ ગતિ દિશા પણ હું જ
હું જ રસ્તો અને ચરણ પણ હું

મારા હોવામાં અંત ને આરંભ
જન્મ પણ હું જ ને મરણ પણ હું

હું મને શોધતો ફરું 'આદિલ'
હું જ દષ્ટિ ને આવરણ પણ હું.

મળે ન મળે

નદીની રેતમાં રમતું નગર મળે ન મળે,
ફરી આ દૃશ્ય સ્મૃતિપટ ઉપર મળે ન મળે.

ભરી લો શ્વાસમાં એની સુગંધનો દરિયો,
પછી આ માટીની ભીની અસર મળે ન મળે.

પરિચિતોને ધરાઈને જોઈ લેવા દો,
આ હસતા ચહેરા, આ મીઠી નજર મળે ન મળે.

ભરી લો આંખમાં રસ્તાઓ, બારીઓ, ભીંતો,
પછી આ શહેર, આ ગલીઓ, આ ઘર મળે ન મળે.

રડી લો આજ સંબંધોને વીંટળાઈ અહીં,
પછી કોઈને કોઈની કબર મળે ન મળે.

વળા'વા આવ્યા છે એ ચહેરા ફરશે આંખોમાં,
ભલે સફરમાં કોઈ હમસફર મળે ન મળે.

વતનની ધૂળથી મારું ભરી લઉં 'આદિલ',
અરે આ ધૂળ પછી ઉમ્મતર મળે ન મળે.

સંબંધોય...

સંબંધોય કારણ વગર હોય જાણે,
આ માણસ બીજાઓથી પર હોય જાણે.

ઉદાસી લઈને ફરે એમ પાગલ,
રહસ્યની એને ખબર હોય જાણે.

મકાનોમાં લોકો પુરાઈ ગયા છે,
કે માણસને માણસનો ડર હોય જાણે.

હવે એમ વેરાન ફાવી ગયું છે,
ખરેખર આ મારું જ ઘર હોય જાણે.

પવન શુષ્ક પાણી હઠાવી જુએ છે,
વસંતોની અહીંયાં કબર હોય જાણે.

કરે એમ પૃથ્વી ઉપર કામનાઓ,
બધા માનવીઓ અમર હોય જાણે.

ક્ષિતિજરેખ પર અર્ધડૂબેલ સૂરજ,
કોઈની ઢળેલી નજર હોય જાણે.

સામે

આગ પાણી અને હવા સામે
માનવી એકલો બધા સામે

સૂર્ય ઝાંખો પડી ગયો પાછો
કોણ ઊભું છે આયના સામે?

કોઈ પૂછે આ કોણ લોકો છે
કોડિયાં તૈ ઊભા હવા સામે

મૌન પાસેય ક્યાં જવાબ કોઈ?
શબ્દ પ્રશ્નો બની ઊભા સામે.

મોં છુપાવીને ખૂબ ઊંઘી લ્યો
ઊભા રૂહેવાનું છે ખુદા સામે.

બેસી રૂહેવાથી શું વળે 'આદિલ'
પગ ઉપાડો તો દ્વારકા સામે.

(બધાં કાવ્યો ; 'મળે ન મળે', ૧૯૯૬-માંથી;
અહીં 'વીસમી સદીની કાવ્યમુદ્રા'-માંથી)

સ્પર્શ // લાભશંકર ઠાકર

સ્પર્શ વિશે લખવાની તત્પરતા છે. ‘સ્પર્શ’ એ વિષય છે. સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય છે. જ્ઞાનેન્દ્રિયોના વિષય માટે પ્રાચીનો ‘અર્થ’ શબ્દ પણ વાપરે છે. જગતનું, વિશ્વનું આકલન આપણે જ્ઞાનેન્દ્રિયો દ્વારા કરીએ છીએ. જગત (જગતના પદાર્થો) ઉષ્ણ અને શીત છે તેનું જ્ઞાન આપણને સ્પર્શની ઇન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. પદાર્થો લીસા છે કે ખરબચડા, સ્નિગ્ધ છે કે રુદ્ર તેની જાણ પણ સ્પર્શની જ્ઞાનેન્દ્રિય દ્વારા થાય છે. સ્પર્શની ઇન્દ્રિયનું આશ્રયસ્થાન છે ત્વચા.

લીસા, મુલાયમ, સુંવાળા, સ્નિગ્ધ પદાર્થોનો સ્પર્શ અનુભવ કરાવે છે. શિયાળામાં કોકરવરણો તડકો કેવી મીઠી હૂંફ આપે છે! નહાવાનું પાણી પણ હૂંફાળું હોય તો ગમે છે. આ સ્પર્શ ‘સુખોષ્ણ’ હોવો જોઈએ. સુખ થાય એવો ઉષ્ણ હોવો જોઈએ. ઉનાળામાં શીતલ સ્પર્શની અભિલાષા થાય છે. સહશયન કરતા પ્રિયજનનો ઉષ્ણ સ્પર્શ શીતકાલમાં ગમે છે. તો ગ્રીષ્મમાં પ્રિયજનનાં ગાત્રો શીતલ હોય તો વહાલાં લાગે છે.

શકુન્તલા દુષ્યંતને પ્રેમપત્ર લખે છે. એ સમયે કાગળ અને લેખિની શોધાયાં ન હતાં. ‘લિખ’ ધાતુ પરથી ‘લેખન’ શબ્દ આવ્યો છે. એ ધાતુનો અર્થ થાય ‘ખોતરવું.’ શકુન્તલા કમળના પાંદડા પર ખોતરીને લખે છે. કમલપત્રના સ્પર્શનું કાલિદાસે વર્ણન કર્યું છે. કેવો છે એ સ્પર્શ? સુકુમાર સ્પર્શ છે. કોના જેવો સુકુમાર? ‘શુકોદર-સુકુમાર નલિનીપત્રમ્.’ શુક(પોપટ)ના ઉદર જેવું સુકુમાર છે નલિની(કમલિની)પત્રમ્!

સ્પર્શની કવિતાઓ તો અપરંપાર છે. યાદ કરવા બેસું તો આ ક્ષણે બધી કંઈ યાદ ન આવે. એમ જ અનાયાસ મનમાં ઊપસી આવે છે સર્વપ્રથમ તે બળવંતરાયના એક સોનેટની પંક્તિ :

"ગોરું, ચૂસે અખૂટ રસથી

અંગૂઠો પદ્મ જેવો."

આ પંક્તિમાં સ્પર્શ અને સ્વાદ છે તો બાળકને જોતા પિતાની દૃષ્ટિ, ચાક્ષુષ ચિત્ર પણ આલેખે છે. વળી પંક્તિના સ્વરવ્યંજનો શ્રવણીય અનુભૂતિ પણ કરાવે છે.

કવિ સુન્દરમ્નું ‘પુષ્પ થૈ આવીશ’ કાવ્ય યાદ આવી જાય છે. કવિ કહે છે : ‘હું પુષ્પ થૈ આવીશ તારી પાસમાં.’

વૃક્ષ નીચે તું નાનું બાળ રમતું હશે ત્યારે –

‘હું ટપ દઈ તારી શિરે ટપકીશ –’

માથા પર ખરતા ફૂલનો મૃદુ સ્પર્શ અહીં અનુભવાય છે.

નલિન રાવળનું એક સુંદર કાવ્ય છે : ‘એક નામેરી વૃદ્ધને મળતાં’. એમાં સ્પર્શક્ષમ ચિત્રો સરસ છે. યુવાવસ્થાના પોતાના વાળનું વર્ણન નાયક કરે છે :

‘અંધારના મખમલ મુલાયમ પોત શા

મારા સુંવાળા વાળ ’

પ્રિયકાન્ત મણિયારનું ‘અશ્વ’ નામનું સુંદર કાવ્ય છે. સ્ટેન્ડ પર ઊભી રહેલી ઘોડાગાડી પર ચડતા અષાઢના ધોધમાર વરસાદના વર્ણનમાં સ્પર્શથી અનુભવાય એવાં અનુપમ વર્ણનો છે. બ્રશ સમી કાપેલ ઘોડાની કેશવાળીમાં તો જળ કેટલું રોકાય? વિસ્સી રુવાંટી પરથી સરેલા અને અશ્વની કાંધ પરના ભારમાં, સામાનમાં ભરાયેલા જળનું વર્ણન સ્પર્શાનુભૂતિ કરાવે છે.

એક્વેરિયમમાં પુરાયેલી માછલીની સૃષ્ટિનું નિરંજન ભગત સ્પર્શક્ષમ ચિત્ર આપે છે :

"અહીં કઠોર, કાંકરેટ કાયની

નઠોર, જૂઠ, સૃષ્ટિ આ ન સાચની."

‘ઠકાર’ અને ‘ટકાર’ અહીં શ્રવણીય કઠોર સ્પર્શનો અનુભવ કરાવે છે. ઘણું ઘણું મનમાં ઊપસી રહ્યું છે, પણ કોલમની નિશ્ચિત જગ્યા હવે પૂરી થવા આવી છે. સત્યજિતની સર્વપ્રથમ ફિલ્મ ‘પથેરપાંચાલી’માં અષાઢના પ્રથમ વરસાદના પ્રથમ ફોરાનો સ્પર્શ, સત્યજિતના ટિપિકલ હ્યુમર સાથે ચાક્ષુષ થયો છે. તળાવકાંઠે કળશિયો માંજવા બેઠેલા એક ટાલિયાના મસ્તક પર પ્રથમ ફોરું ઝિલાય છે અને સત્યજિત કેમેરાની આંખથી એ ફોરાને જોઈ રહે છે.

સ્પેનિશ ભાષાના પ્રસિદ્ધ તત્ત્વચિંતક ઓર્ટેગાનું પુસ્તક ‘મેન એન્ડ પીપલ’ આજકાલ વાંચી રહ્યો છું. ઓર્ટેગા એક જગ્યાએ કહે છે કે દૃષ્ટિને સહુથી વધારે મહત્ત્વની ઇન્દ્રિય માનવામાં ગંભીર ભૂલ છે. ‘સ્પર્શ’ જ, મનોદૈહિક દૃષ્ટિબિંદુથી, પ્રથમ, આદ્ય જ્ઞાનેન્દ્રિય હોવાનો વધારે સંભવ છે. જગતના અન્ય પદાર્થોની અલગતા ભિન્નતા ધીમે ધીમે સ્પર્શથી પમાય છે. બીજા પદાર્થો સાથેના સંયોગનું નિર્ણાયક સ્વરૂપ ખરું જોતાં સ્પર્શ છે. જગતમાં બંધારણનું અનિવાર્યપણે સહુથી વધારે નિર્ણયાત્મક કારણ સ્પર્શ, સ્પર્શથી થતો સંપર્ક છે.

અન્ય પદાર્થની કઠિનતાથી સ્પર્શાનુભવ થાય છે તે ક્ષણે શરીર અને પદાર્થ અડોઅડ, લગોલગ, ચપોચપ હોય છે. આપણા શરીરને કઠિન પદાર્થ અટકાવે છે, ખોળે છે. એ પદાર્થ

આપણા શરીરનો વિરોધ કરી, પ્રતિકાર કરી આપણી માંસપેશીઓને દબાવે છે. ઓર્તેગા કહે છે કે સ્પર્શ-સંયોગમાં આપણું શરીર પદાર્થોનો અનુભવ અંદરથી, ભીતરથી કરે છે. દૃશ્યનો અનુભવ દૂરનો છે. ગંધ નાકના રન્ધ્રમાં અનુભવાય છે, સ્વાદ મોંનાં સ્વાદકેન્દ્રોથી અનુભવાય છે. આ અનુભવો આપણી દૈહિક સપાટીના કેટલાક ભાગો દ્વારા થાય છે. સ્પર્શસંયોગમાં પદાર્થને આપણે શરીરની અંદર અનુભવીએ છીએ.

ગર્ભાશયમાં વિકસિત બાળકના સર્વપ્રથમ ઇન્દ્રિયાનુભવો હશે તે સ્પર્શના જ હશે ને? જનનમાર્ગમાંથી અવતરતા અને બહારના હાથોમાં ઊલાતા અને વ્યવસ્થા પામતા નવજાત શિશુના આદ્ય અનુભવો પણ સ્પર્શના હશે ને?

માતા-પિતા-વડીલોના દર્શન કે શબ્દથી બાળક સલામતી (સિક્યુરિટી)નો ભાવ અનુભવે છે, પણ વિશેષ સલામતી, રક્ષણ તો સ્પર્શથી જ અનુભવે છે. અસલામતીની ક્ષણોમાં બાળક માબાપને વળગી પડે છે, ચોંટી જાય છે. ઇન્જેક્શન લેવા માંડ માંડ તૈયાર થતું બાળક માતા કે પિતાને કહેતું હોય છે : ‘તમે મને પકડી રાખો.’

અત્યંત દુઃખની ક્ષણોમાં માણસના માથે-ખભે-બરડા પર હાથ મૂકવાની અને પંપાળવાથી જે આશ્વાસન મળે છે તે શબ્દથી મળતું નથી.

રતિ-કામના સાદ્યન્ત અનુભવમાં બીજી ઇન્દ્રિયોનો જ્ઞાનો તો ખરો જ, પણ સ્પર્શ એમાં પરકોટિનો અનુભવ કરાવે છે. મનોદૈહિક ચેતનાને તીવ્રતમ જાગ્રત કરવામાં સ્પર્શની ઇન્દ્રિય નખ-શિખ, સર્વવ્યાપ્ત છે.

‘ચરકસંહિતા’ના શરીરસ્થાનમાં અત્રેય કહે છે : ‘સ્પર્શેન્દ્રિયનો સંસ્પર્શ તથા માનસ સ્પર્શ એમ બે પ્રકારના સ્પર્શ જ સુખદુઃખોના અનુભવોનો પ્રવર્તક કે હેતુ છે.’ આ સંસ્થાના વિવરણમાં ચક્રપાલિ લખે છે ‘હરકોઈ વિષયની સાથે ઇન્દ્રિયોનો જે સંબંધ થાય છે, તે સ્પર્શેન્દ્રિયને લીધે થાય છે, ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો પણ સ્પર્શ કરેલા વિષયને જ ગ્રહણ કરે છે, નહિ કે સ્પર્શ કરેલા વિષયને તે ગ્રહણ કરે છે.’

તાત્પર્ય એ છે કે ચક્ષુ, શ્રવણ, રસના અને નસોમાં રહેલી તે તે ઇન્દ્રિયો પણ તે તે સ્થાનમાં વિષયનો સ્પર્શ થયા વગર જ્ઞાનનો અનુભવ કરી શકતી નથી. આમ સ્પર્શની ઇન્દ્રિય વ્યાપક છે. આયુર્વેદમાં ‘સ્પર્શ’ શબ્દ મન અને જ્ઞાનેન્દ્રિય માત્રના પોતપોતાના વિષય સાથેના સંસર્ગમાં વ્યાપક અર્થમાં પણ પ્રયોજાયો છે. આ વ્યાપક અર્થમાં જ્ઞાનેન્દ્રિય એક જ છે, અને તે સ્પર્શનેન્દ્રિય.

કવિ નિરંજન ભગત કહે છે : લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ, આપણા આ હાથમાં ઉષ્મા અને થડકો છે. બે મનુષ્ય હાથ મેળવે છે ત્યારે એમાં પરસ્પરનાં હૃદયના ભાવ ભળે છે. સ્પર્શમાં હૃદયનો થડકાર અને ઉષ્મા છે.

(ક્ષણ-તત્ક્ષણ-માંથી, અહીં, ગુજરાતી લલિત નિબંધ સંચયન, સાહિત્ય અકાદેમી, ૨૦૦૧-માંથી)

Milton Glaser has long been a prolific artist interested in using technology to expand the boundaries of drawing, printmaking and design. For many years, Glaser has produced artwork reflecting his interest in the traditions of portraiture and landscape.

ઘી // મનીષા જોષી

સવારે આવતો હશે દૂધવાળો, રોજની જેમ.

તું ઊંઘમાંથી ઊઠીને, ધીરેથી ચાલતી, તપેલીમાં દૂધ લેતી હોઈશ.

પછી ગરમ કરી એ દૂધ, ને તેમાંથી મલાઈ તારવતી હોઈશ.

ને પછી એ મલાઈ તું ભેગી કરતી હોઈશ, દિવસો સુધી, દરરોજ,

મને પ્રિય, ઘરનું ઘી બનાવવા.

એ મલાઈ ગરમ કરતી વખતે

તું ઊભી રહેતી હોઈશ ગેસના ચૂલા પાસે,

અને પછી કંઈક વિચારે ચડી જતી હોઈશ.

એ વખતે રસોડામાં, તારો એ વૃદ્ધ, કરચલીઓવાળો ચહેરો જોવા,

કોઈ કહેતાં કોઈ જ નહીં હોતું હોય આસપાસ.

બસ, ગેસ પર ગરમ થઈ રહ્યું હશે, ઘી.

શુદ્ધ, કણીદાર, સુગંધી એ ઘી,

તું તારવી તારવીને ભરતી હોઈશ એક ડબ્બામાં, મારા માટે.

મા, મને કહેવા દે કે, હું, અહીં પરદેશમાં જોજનો દૂર,

જ્યારે ખોલું છું એ ઘીનો ડબ્બો,
 ત્યારે, એ ઘીમાં ભળી ગયું હોય છે, બીજું પણ ઘણું બધું.
 કચ્છના શિયાળાની ઠંડીમાં, ઝડપથી અંધારી થઈ જતી સાંજે,
 ઘીમાં લીલું લસણ સાંતળી, તેમાં બાજરાનો લોટ ને નમક ભેળવી
 સગડી પર શેકીને, તું બનાવતી,
 એ લીલા લસણના લાડુનો નમકીન સ્વાદ,
 તું તારા વાળમાં, નાખતી એ નારિયેળના તેલની સુગંધ.
 વરસાદના દિવસોમાં બહાર કપડાં સુકાતાં નહીં.
 અને પછી તું ઘરમાં સાડીઓ સૂકવતી
 એ તારી ભીની ભીની સાડીઓની આર્દ્ર સુગંધ,
 અને ફૂલ-પાન ને પતંગિયાંની ડિઝાઈન.
 તારા જીવનના અનેક સંતોષ-અસંતોષથી ભરેલો, ઘીનો એ ડબ્બો
 હું અહીં બહુ જાળવીને, સાચવી-સાચવીને વાપરું છું.
 ક્યારેક તું જતી રહેશે અચાનક ત્યારે, તારા ગયા પછી,
 એ ડબ્બામાં બાકી રહી ગયું હશે, સાવ થોડુંક જ ઘી,
 અને મારે નથી જોવું એ ખાલી તળિયું.
 હું જાણું છું કે એ તળિયે ઊપસી આવી હશે,
 જાંબલી રંગની એક ઝાંચ,
 અને મને ક્યારેય નહોતો ગમ્યો,
 તારી સાડીનો, એ એક રંગ.

સગી // રાવજી પટેલ

આજે પણ આ તો આવી! સોનેરી સાડીમાં તે આકર્ષક લાગે છે. નં. ૧૦ મિ. શંકર હજી બપોરની ઊંઘમાં હતો. આંગતુકા ચૂપચાપ સ્ટૂલ પર બેઠી, સાડીના છેડાથી મોં લૂછ્યું. મને રોષ થઈ આવ્યો. સાડીના પાલવથી મોં લૂછતી પત્નીને મેં છસાત વખત ધૂત્કારી કાઢી હતી – એ યાદ આવ્યું. પછી એણે પેલી થેલી ઉપાડી, અવાજ ન થાય એટલી કાળજીથી એ થેલીમાંથી દ્રાક્ષ, દાડમ, પપૈયું અને સંતરાં કાઢતી હતી. આખો વોર્ડ ઊંઘતો હતો. મને દિવસે તો ઠીક પણ રાત્રે પણ નિદ્રા નથી આવતી. આંગતુકા સોનેરી ઝાંચમાં આકર્ષક લાગતી હતી. આ બે મહિનામાં તે બાવીસમી વખત ખબર જોવા આવી. આ જ તો મને મનમાં થતું હતું કે ઊંઘનું ઝોલું આવી જશે. કાલે મને ઊંઘ આવત પણ અકારણ ચિંતા ઊપડી આવેલી. મને વળી એમ પણ થયેલું કે નં. ૧૦ની પત્ની (સાચી વાતની ખબર આજ સવારે પડી. એ બંને હજી પરણ્યાં નથી; પરણશે.) આવશે તો બેય જણ વાતોમાંથી ઊંચાં નહીં આવે, ને મને ઊંઘ નહીં આવે. આજે પાછું મને થયું કે – આ બેઠી છે તે આજ તો નહીં જ આવે; કેમ કે હોળીના દિવસોમાં કદાચ એને ગાવું પડશે. આજે સદ્ભાગ્યે મને ઊંઘનું ઝોલું આવત. પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ બની કે ગઈ કાલે માવઠું થયું ને પરિણામે મને શરદી થઈ ગઈ. શરદીથી ગભરાઉં એવો નથી પણ પાછી મને એક ચિંતા થઈ – ચિંતા એ થઈ કે... જો પાછી, એણે ફરીથી પાલવથી મોં લૂછ્યું! સ્ત્રીઓને અમુક અમુક કુટેવ તો જતી જ નથી, ગમે તેટલું લઢો ને. એણે થેલીમાંથી કોરાં પોસ્ટકાર્ડની થોકડી કાઢીને, સાચવીને પાંજરા પર મૂકી. આટલાં બધાં પોસ્ટકાર્ડ શા માટે લાવી છે? પત્રની વાત આવી ત્યારે મને પાછું સાંભર્યું. આજે સવારે નં. ૧૦ ચાનો ગ્લાસ સ્ટૂલ પર મૂકી પત્ર વાંચતો હતો. હું સમજું માણસ છું એટલેકોઈની ટીકા નથી કરતો. પણ આમ ખુલ્લી ચા રાખીને આવોય વાંચવા મંડ્યો છે તે બરાબર નથી. બાજુવાળા દર્દીઓ ખાંસી ખાય છે, હવામાં અસંખ્ય જંતુઓ હોય છે, ટાઢો ચા ન પીવો જોઈએ. મારાથી તોય બોલ્યા વગર ન રહેવાયું.

પહેલાં ચા પી લો. શંકર, પત્ર કંઈ ટાઢો નહીં થઈ જાય.

નં. ૧૦નો ચહેરો સાવ પ્રફુલ્લ હતો. એણે અનુત્તર સ્મિત કર્યું. પછી પ્યાલો મોઢે બોટી લીધો. વાચન તો ચાલુ જ હતું. મને સાધારણ ચીડ ચડી. આખો વોર્ડ શાંત હતો. દૂર એક કૂતરું કાન ટપટપાવતું હતું, પછી ટેસમાં આવી જઈને બે અઢી સેકન્ડ સુધી ભસ્યું. આંગતુકા ચપ કરતી ઊભી થઈ, કૂતરાને બોલ્યા વગર હાંક્યું. પછી ધીમેશથી સ્ટૂલ પર આવીને બેઠી, વોર્ડ આખોય બપોર ઓઢીને સૂતો હતો ને એણે સાડીના પાલવથી પાછું મોં લૂછ્યું ને મને એ ન ગમ્યું. મેં બેઠા થઈને પાણી પીધું, બે દિવસ પહેલાં દાંતથી કરપેલો નખ મેં ફરી કરપ્યો. મારો રોષ ન ઘટ્યો. ક્ષણાર્ધ માટે હું ભૂલી ગયો કે હું પોતે એક સમજુ માણસ છું. મને પાછી ચિંતા થઈ. અનાયાસ મારી દષ્ટિ બહાર ગઈ. વાદળાં હતાં. કાલની જેમ જો આજે માવઠું થશે તો ફિક્કર વધી પડશે. કમોસમી માવઠું આવે એ ઘઉંના પાકને નુકસાન પહોંચાડે. ફિક્કર કેવળ મારા એકલાની નથી,

સમસ્તની છે. ખેડૂતનો પુત્ર છું એટલે મને આવી ચિંતા જલદી થાય છે. આ તો હું સમજુ માણસ છું, કોઈને કંઈ કહીએ તો એને બાપડાને ખોટું લાગે. એનું મન કોચવાય એટલે કહેતો નથી. અરે, પણ આ બાઈ કેટલું લાવી છે? સાબુ નથી મળતો કંઈ... આટલા બધા સાબુ શું કરવાના? એ ઝાઝો સમય મૂંગી બેસી શકતી નથી; બહુ બોલકી છે. આ ત્રેવીસમી વખત આવી છે. એ ઊઠી, કાચના ગ્લાસ લઈને સાફ કરી – વીછળી પાણી ભરીને પાંજરા પર મૂક્યા. એના રિસ્તવોચમાં જોયું. એને થયું હશે હવે બધા ઊઠશે. બધા ઊઠે તો મિ. ૧૦ પણ ઊઠે. બહુ બોલકી ક્યારની ચૂપ બેસી રહી છે! ગયા અઠવાડિયે આવી ત્યારે એણે મિ. ૧૦ને કહ્યું હતું :

‘તમે ડોક્ટરને કહેતા કેમ નથી કે રજા ક્યારે મળશે?’ એણે ધીમેશથી ગોઠડા નીચેથી મેંગેઝિન કાઢ્યું. નિદ્રસ્થ મિસ્ટરનું મોં જોયું, પાલવથી પરસેવો લૂછ્યો. અને બેદરકારીથી પાનાં ફેરવવા માંડ્યાં. પાનાં ફેરવવાનો અવાજ મારા કાને સ્પષ્ટ આવતો હતો. જો હું ઊંઘી ગયો હોત તો મેંગેઝિનનાં પાનાંથી થતા અવાજથી અવશ્ય જાગી ગયો હોત. પણ મને ઊંઘ નથી આવતી. ગઈ કાલે બિનજરૂરી માવડું થયું ત્યારે રાત્રે ખૂબ ઠંડો પવન ફૂંકાયો હતો. મને એ વખતે એક સામાન્ય ચિંતા થઈ હતી. સંભવ છે કે કમોસમી માવઠાને કારણે કમોસમી હિમ પણ પડે; ને ઘઉંના પાકને હિમ તો ભારે વસમું. મને શરદી થઈ. મારા ખેતરમાં દર વર્ષે આ ઋતુમાં ઘઉં વઢાતા. એની રક્ષા માટે સતત માણસને રહેવું પડે. બાપુજી જરીયે નવરા નહીં રહેતા હોય. આગંતુકાએ ખાલી થેલીથી મિ. ૧૦ના શરીર પર બેઠેલી માખીઓ ઉરાડી. બાપુજી જરીયે નવરા નહીં રહેતા હોય. ખભે-ગળે ગોફણ વીંટાળીને બોર નીચે ઊભા ઊભા મારી ચિંતા કરતા હશે. એમના સમવયસ્ક મિત્રો જો ભેગા થયા હોય તો એવાય ઝાલ્યા ન રહે. ખેતરમાંય દોસ્તીને ચગાવે, પોંક પાડે, વોરાની દુકાનેથી ઝીણી સેવનું પડીકું ભાઈ દ્વારા મંગાવે; પોંક અને સેવનું મિશ્રણ તો ભાઈ ગજબ! મિત્રો વચ્ચે જૂની નવી ઊકલે, વટ પડે. ત્યાર પછી; મૈત્રી કોનું નામ? ઘઉંનો પોંક કાઢીને આપવા ઇચ્છતી હોય એમ મિ. ૧૦ની વાગ્દત્તાએ ટહુકો કર્યો....

‘એય! એય...’

મારું ધ્યાન ત્યાં જ જતું રહ્યું. મને લાગ્યું હું ખૂબ માંદો પડતો જાઉં છું. હું ઊઠ્યો. પાંજરું ખોલ્યું. હાંફવું મને ગમતું હોય એમ બે મિનિટ સાંભળવા લાગ્યો. બામની શીશીમાંથી બધી જ ટીકડીઓ હથેલીમાં કાઢી. ગણી... આઠ. પરમ દિવસે સાંજે મળેલી આ ઊંઘની ટીકડીઓ બિલકુલ અસર વગરની છે. મેં પાછું આગંતુકા સામે જોયું, ન જોયા જેવું જોયું. એ બહુ બોલકી છે.

‘મને સાલું ઊંઘ નથી આવતી.’ એવું સમજુ માણસથી ન કહેવાય. એણે પરસેવો લૂછ્યો. આ વખતે મને ચીડને બદલે ગમ્યું. ઊંઘ લાવવા માટે છેવટે બધું ગમવું જોઈએ. એ ખરું કે માંદો માણસ સૂતો હોય તો એને જગાડવો ન જોઈએ. ત્યાં તો – ઘઉંના ખેતર પર પંખીઓનું એક બૃહદ્ વૃંદ ઝૂમી આવ્યું હોય એમ મિ. ૧૦ સજાળો બેઠો થઈ ગયો!

‘ક્યારે આવી?’

‘ક્યારનીય.’

‘બેઠી રહી એમ ને એમ? જગાડ્યો પણ નહીં?’ હું તો મેંગેઝિનના મુખપૃષ્ઠ જેવો અવાચક થઈ ગયો. પેલીને તો જીભ છે કે વંટોળે ચડેલાં પાંદડાં? પીન ચડી. કનુભાઈથી માંડીને ઇચ્છાગૌરીની વાતો – સંભારણા. આ પરણશે ત્યારે પણ આટલી જ વાતો કરશે? સાવ મુગ્ધ છે આવોય.

‘દ્રાક્ષ માટે મારા ભાઈને ચાર ધક્કા ખવડાવ્યા. ન મળી. મોટી બહેન પણ બજારમાં ધક્કો ખાઈ આવી. છેવટે હું આવતી વખતે ભાવનગર ઊતરી પડી. ત્યાં સરસ દ્રાક્ષ મળે છે. સોનેરી છે એટલે બી વગરની છે. નર્ચો રસ જ.’

‘શું કરવા લાવી? મેં તો અમસ્તું જ લખ્યું હતું.’

‘તમે અમસ્તું લખ્યું તું તો હું અમસ્તીજ લેતી આવી.’ ભારે બોલકી! સામાન્ય દ્રાક્ષ વિષે આવી વ્યર્થ વાતો કરવાની શી વળી? મેં પંદર દિવસ પર વોર્ડબોય પાસે દ્રાક્ષ મંગાવી હતી. બીજે દિવસે દ્રાક્ષ તો ન લાવી શક્યો બિચારો; પણ દોઢ રૂપિયા માટે કગરી પડ્યો. આખા સોનગઢમાં ક્યાંયે દ્રાક્ષ નથી. દ્રાક્ષ શોધવામાં માણસને ખૂબ મુશ્કેલી પડી હતી. બિચારાની વહુને વિપત આવવાની હતી. એને પિયર વળાવવા આમ તો બાર રૂપિયા જોઈએ પણ દોઢથી શરૂઆત થાય તો બાર પૂરા થાય એમ એની પવિત્ર અભીપ્સા હતી. દ્રાક્ષ ન ખાવાથી લોહી અટકી નહીં જાય અને એ એવી છટાથી કગરી પડ્યો કે દ્રાક્ષ લાવ્યો હોત તો વધારે ખાટી લાગત. માનવકલ્યાણ અર્થે સમજુ મનુષ્યની લક્ષ્મી વપરાય એમાં જ સોનેરી દ્રાક્ષનો સાચો સ્વાદ સમાયેલો છે એવું એના દલિત ચહેરા પરથી મને લાગ્યું. એના ગયા પછી છત પર દ્રાક્ષનો માંડવો રચાયો હતો એ મારે નોંધવું જોઈએ. માનવસ્વભાવ સ્વાદીલો હોય એવું સમજીને હું પડ્યો રહેલો.

‘તમે કાગળમાં લખેલું કે —’ ને મારું ચિત્ત દ્રાક્ષની લૂમ જેવી વાતચીત તરફ જતું રહ્યું. નં. ૧૦ ‘હંઅ બોલ’ કહીને હસ્યો.

‘તારે કંઈ ઘરેણું ખરીદવું હોય તો બાપુજીને લખું. આ વાંચીને મારું મન ભરાઈ આવેલું. મને રડતી જોઈને પપ્પાએ પૂછેલું : કેમ રડે છે? એનાં કંઈ ખરાબ સમાચાર તો નથી? ત્યારે મેં મૂઈએ કહી દીધું કે —’ મિ. ૧૦ ખડખડ હસી પડ્યો. ‘જાવ, નથી કહેવાની.’

‘શું કહ્યું તું તેં? તું ગાંડી છે; વડીલોને આપણી વાતો ન કહેવાય.’

‘તો તમે કેમ લખ્યું? પપ્પાએ પણ તમારી મશ્કરી કરી.’

‘શું બોલ્યા’તા?’ કાનથી જ માત્ર નહીં, આંખોથી, અંગોથી એને સાંભળવા (તે) ઉત્સુક થયો.

‘મોઢું ધોઈ આવો પહેલાં’ એ દાડમ કાઢતાં બોલી. ‘પરણ્યાં પહેલાં મને ઘરેણાં પહેરાવવાં છે, બહુ ઉતાવળા. પછી જાણે આપવાના જ નહીં હોય.’

હું ખૂબ ચિંતિત છું. દર્દીઓને વારંવાર કસમયે મળવા આવતાં એમનાં સગાંસંબંધીઓને મળવા માટેનો કોઈ ચોક્કસ સમય રાખવો જોઈએ. આવી ગોષ્ઠિથી દર્દીને ઊંઘ ન આવે. માનવશાસ્ત્રને લગતો આ પ્રશ્ન છે. આવા અજ્ઞાની વહાલશેરીઓને એમાં સમજ ન પડે. મિ. ૧૦ એને જોઈને હસતો હતો, સ્પુટમના પાત્રમાં જ કોગળા કરી લીધા. ઘિસ ઇઝ વેરી બેડ. મોં ધોવાની આ સભ્ય રીત ન કહેવાય.

‘આપણે ત્યાં વરસાદ પડ્યો હતો કે?’

નંબર ૧૦ના આ પ્રશ્નથી મારાથી બારીમાં જોવાઈ ગયું. આકાશ ચોખ્ખુંચટ હતું. મેં કલ્પનાદષ્ટિથી દીઠું કે અમરગઢનું આકાશ ભલે ચોખ્ખુંચટ હોય પણ મારા ગામનું આકાશ વાદળોથી છવાયેલું હશે. બસ આ જ ચિંતા સમગ્ર દુઃખી માનવને જળોની જેમ વળગેલી છે. મારા ગામમાં મારાં પ્રિયજનો કમોસમી વાદળોને જોઈને વ્યાકુળ થઈ ગયાં હશે. ઓચિંતા ચારપાંચ કાળોતરા નાગ બારણાં વચ્ચે ફેણ માંડતા ડોલતા હોય એવું મારી દુઃખી પત્નીને લાગતું હશે. આંખમાંથી પટ પટ પટ દ્રાક્ષના નાના નાના દાણા ખરતા હશે. મા ઘરમાંથી બહાર

આવતીક આકાશ ભણી સચિંત નેત્રો માંડતી બબડતી હશે – ઘઉં કાપવાના છે ને આ માવઠું પડું પડું થાય છે નખોદિયું! – અને પાછી ઘરમાં આવીને એની વહુ ભણી જોઈને ફરી બબડશે, અલબત્ત, મનમાં : શું કરીએ બેટા, ઘઉં ઊછર્યા છે જ માવઠાં નીચે ને તું એની ચિંતા ન કરતી. એની તબિયત – આ બધું અઢી મિનિટ લગી મારી ક્ષયગ્રસ્ત આંખમાં એકત્ર થાય છે અને પછીની ક્ષણોમાં તે થરમોમીટર સોડિયમ પાસ, સ્ટ્રેપ્ટોમાઈસીન અને પ્રોલાઈપો બની જાય છે. વધે છે તે બેત્રણ વખત માખી થઈને વારંવાર સજલ ચહેરા (નેત્ર) પર બણબણે છે. મનમાં મુઠ્ઠી વાળીને મેં ધક્કો માર્યો. ઘેર માવઠું થયું જ નહીં હોય. થયું હોય તો અવશ્ય પત્ર આવે. ઘઉંને નુકસાન થાય ને બાપને ચિંતા ન થાય એવું બને જ નહીં. મને આધ્યાત્મિક ઊભરો આવ્યો. એનું કારણ આંગતુકા શ્રીકૃષ્ણનો ફોટો લાવી છે તે છે.

મેં થોડી ક્ષણો આંખો વાસી દીધી. અર્જુનને કુરુક્ષેત્રની ભૂમિ પર ઉપદેશ આપતા મહાત્મા કૃષ્ણનો એક શ્લોક રટવા લાગ્યો:

વિહાય કામાન્યઃ સર્વાન્યુમાંશ્ચરતિ નિઃસ્પૃહઃ,

નિર્મમો નિરહંકારઃ સ શાન્તિમધિગચ્છતિ.

હું નાનો હતો ત્યારથી જ અહંકારી મટી ગયો છું, એટલે એ દોષથી જન્મતી થોડીક અશાંતિ તો નથી થતી. પણ બીજાં ચરિતર સ્વાદિષ્ટ ફળની છાલ જેવાં છૂટાં ન પડે એવાં છે. હે મારા કૃષ્ણ પરમાત્મા, આ સેનેટોરિયમમાં સોનેરી વસ્ત્રો તું ફરકાવે છે તે દયા કરીને પાછાં સંકેલી લે. પ્રાર્થના પૂરી કરી આંખો ખોલું છું તો સાંભળું છું :

‘પરમ દિવસે – રાત્રે ઊંઘમાંથી લાગલી ઝબકી ગઈ હતી.’

આ સ્ત્રીને નિર્મોહી થવું જોઈએ. ત્યાં સુધી એને શાંતિ પ્રાપ્ત નહીં જ થાય. એ દોડમ છૂટું કરવામાં મગ્ન થઈ ગઈ. થોડી વાર નથી બોલતી. એ જાણે અણગમો થતો હોય એવું મને લાગ્યું. મારી પત્ની આવી રીતે કામમાં મગ્ન નથી થતી. એ અત્યારે કદાચ મારા નાના ભાઈ સાથે ખેતર સાચવવા ગઈ હશે. બેય દિયર-ભોજાઈ ગમ્મત કરતાં હશે. મારો નાનો ભાઈ એને ઉખાણાં પૂછતો હશે. એક ઉખાણું મને લગતું થઈ જશે ને કદાચ એથી વ્યાકુલ થઈને તેણે બોરડીની ડાળ પર બેઠેલો પોપટ બતાવ્યો હશે. ઘણી વખત દુઃખી માણસો ન જોવા જેવું જોતાં હોય છે. બીજાની વાત જવા દઉં; મારી જ વાત કરું. બધા દર્દીઓ બગીચામાં બેઠા હતા, સોમો ઘરની વાત કરતાં કરતાં વેપારની વાતે ચડીને રોગની વાત કરતો હતો ત્યારે મેં રામફળી નીચે પડેલું પોસ્ટકાર્ડ સૌને બતાવેલું. આ પોસ્ટકાર્ડ આવી રીતે રામફળી નીચે ઝાંખરામાં પડ્યું છે તે કોનું હશે વારુ? પછી તો અમે ખૂબ હસેલા... ખૂબ. મને તો પેટમાં સણકો ઊપડેલો ને મેં પત્ર વાંચેલો. માત્ર બે જ વાતો હેરવીફેરવીને લખેલી. ચિંતા કરશો નહીં અને કાગળ લખશો. મારી નજર નંબર ૧૦ ભણી ગઈ. એ કંઈ હવે બાબો નથી તે જાતે નખ ન કાપી શકે. કેટલીક સ્ત્રીઓ એવી પણ હોય છે કે નખ કાપતાં કાપતાં પણ એની જીભ ચાલ્યા કરે છે.

‘તમારા હાથમાં હવે રતાશ આવી ગઈ છે.’ મેં નહોતી ઇચ્છા તોય મારા હાથ જોઈ નાખ્યા. ‘બિલકુલ મારા હાથ જેવી જ રતાશ! તમે હસો નહિ તો એક વાત કહું!’ મારા કાન સરવા થઈ ગયા. આ બે જણ જાણે ઘઉંના ખેતર વચ્ચે લપાઈને બેઠાં છે.

‘કહે.’

‘મેં બાધા માની છે.’

પેલો ખડખડ હસી પડ્યો. મને ચીડ ચડી. આ સ્ત્રી સાવ ઓર્થોડોક્સ છે. દેખાવે મોડર્ન લાગે છે. એના મોંમાંનો ‘બાધા’ શબ્દ ઘઉંના ખેતર વચ્ચે (ન હોય એવા) બાવળિયા જેવો લાગે છે.

‘કોની બાધા રાખી છે?’

‘દાવલશા પીરની.’

‘પીરની?’ ફરી પાછો મૂર્ખો હસી પડ્યો. મને સમજાતું નથી. આમાં હસવાનું ક્યાં – શું આવ્યું? મારા માસ્તરસાહેબની માએ અંબાજીની બાધા રાખી ત્યારે એવાય થોડું થોડું હસ્યા હતા, પછી કહેતા હતા – મા, મને તો ચાર દિવસથી મટી ગયું, ‘તું બાધા રાખે તે પહેલાં.’

‘તમને તદ્દન સારું ન થાય ત્યાં લગી હું ઘી નહીં ખાઉં. સાજા થશો ત્યારે પીરના સ્થાનકે લાડવા જમાડીશ.’

મને પેલી વાત સાંભરી ઋણમ્ કૃત્વા ઘૃતમ્ પિબેત્! સ્વાસ્થ્ય ટકાવવા માટે ઘી તો જરૂરી છે. હાઉએવર ઘિસ લેડી ઇઝ ઓર્થોડોક્સ. શી હેઝ નો કોમન સેન્સ. એ ચપ્પુ ધોવા ગઈ એટલા અવકાશમાં મિ. ૧૦ મારી સાથે વાતે વળગ્યો.

‘સ્ત્રીની જાત ખૂબ લાગણીશીલ. મેં એને અમસ્તું જ લખ્યું ને એ કષ્ટ વેઠીને પણ દ્રાક્ષ લેતી આવી.’ શિષ્ટતા ખાતર મારે બોલવું પડ્યું :

‘તમે ભાઈ, સદ્ભાગી છો.’

નજીક આવતાં આ સાંભળી ગઈ. તરત જ બોલી :

‘અને હું શું દુર્ભાગી છું?’ નં. ૧૦ને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ‘તમને એકલાને સદ્ભાગી કહ્યું ને મને તો એમણે કહ્યું જ નહીં! હજી કુંવારી છું એટલે?’ ને હસતાં મને પૂછી બેઠી :

‘તમે પરણેલા છો કે કુંવારા?’

આવી રીતે સીધો જ પ્રશ્ન કરવામાં મને તે ગ્રામ્ય લાગી. તોય મેં જો એને ઉત્તર આપ્યો તો મારે અસત્ય નહોતું બોલવું જોઈતું. સભ્ય થઈને પૃચ્છકને બનાવું એમાં વિવેક ન ગણાય. એ એની આદત અને પ્રીતિને લીધે વારંવાર મળવા આવે એનો મારા ચિત્તમાં અંશમાત્ર પ્રતિભાવ ન પડવો જોઈએ. આશરે સવા મિનિટ આ જાતતપાસ ચાલી. મહાન પુરુષની જેમ મેં નિર્દોષ સ્મિત કર્યું. ગૌતમે ફોટામાં પલાંઠો વાળ્યો છે એમ પલંગમાં બેઠો. સાચી વાત ઉચ્ચારવામાં મારી જીભ કેમ કરી તત્પર ન થઈ એનો વિષાદ ચહેરા પર આવ્યો હોય એવું ચિત્તમાં થયું. જ્ઞાની માણસ જો બ્રહ્મની સ્થિતિ પામે તો તેને કદાપિ ઉદ્વેગ નથી થતો એવું વિચારી પ્રયાસ મોકૂફ રાખ્યો. મોકૂફ ન રાખત પણ પેલી સ્ત્રીએ દાડમના દાણા ખાવાનો મને આગ્રહ કર્યો. જેટલી ત્વરાથી હથેલીમાં દાણા પડ્યા એથીય બમણી ત્વરાથી ચિત્તમાં સંમોહ થયો. શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને કહેલું એથી ઊલટું થયું. સંમોહની સ્મૃતિ નાશ થવાને બદલે સ્મૃતિના દાણાથી ચિત્ત છલકાઈ ગયું. મને ચિંતા થઈ એમ મારે કહેવું જોઈએ. ગઈ કાલના માવઠાની મારા ઘઉં પર માઠી અસર થઈ હશે. મને પત્ર લખવાનું પણ તેઓ વીસરી ગયાં હશે. મને લગતું ઉખાણું બાંધેલું ને બાંધેલું જ જીભ પર રહી ગયું હશે.

‘લો દ્રાક્ષ પણ ચાખો.’ ઘરવાળાંએ કાળજીથી ઊભા ઘઉંને કાપી કાપી બચાવી લીધા હોય એવી શાંતિ થઈ. મને એ જ ક્ષણે મારી ભૂલ સુધારવાનું મન થયું, પણ કેમે કરી જીભ ન ઊપડી.

‘તમે કદી બોલતા નથી, આજે બોલ્યા, એ સારું થયું. ઓછું બોલે તે સારું જ બોલતા હોય છે. દ્રાક્ષ મેં સાફ કરી છે.’ હું દાડમ-દ્રાક્ષ ખાવા લાગ્યો. મને દૂરનો એક પસ્તાવો થયો. નજીવી બાબતમાં પત્નીને મેં ધૂત્કારી કાઢી હતી. દ્રાક્ષ-દાડમ ખાતાં ખાતાં મને શુંય થઈ ગયું કે હું થોડોક લવારો કરી ગયો.

‘મેં આ રીતે કદી દ્રાક્ષ નથી ખાધી. આવી રીતે દાડમમાં લાગણી મને પહેલાં નહોતી મળી. પહેલાં હું ખૂબ દુઃખી હતો. આ રોગથી મને આ ક્ષણે લેશમાત્ર દુઃખ નથી થતું કેમ કે દ્રાક્ષના દાણામાં તમે મને સુખ થાય એવું ઔષધ આપ્યું છે.’

બારીમાંથી ઠંડો પવન આવતો હતો. એ પવન મારા ગામની દિશામાંથી આવે છે. બનવાજોગ છે કે મારા બાપુજી બધાંની સાથે બેઠા હોય. ઉંબરની પેલી તરફ લાજ કાઢીને ચિંતનિની બેઠી બેઠી આગંતુક સમયની કાળજી લેવાની મનોમન પ્રતિજ્ઞા લેતી હશે. ભીની આંખોમાંતી માવઠું હજી ખસ્યું જ નહિ હોય. અરે, આ શું? આ કેમ આમ ઊભી ઊભી ચૂપચાપ પાલવનો છેડો મોં તરફ લઈને – શું થયું આ બિચારીને? મિ. ૧૦-ને બોલવાનું લગીરે ભાન નથી. નજીવી બાબતમાં પત્નીને ધૂત્કારી કાઢવાનો ભાવ બહુ વહેલો આને થયો હશે. આ તો હજીય પાલવના છેડાથી આંખો લૂછે છે! મિ. દશે એને કશુંક ચિંતાસ્પદ કહી નાખ્યું હશે. એ વાચાળ કદી રડવાની જ નહોતી, તે અત્યારે મચ્છરદાનીનો સળિયો પકડી ઊંચું પણ જોતી નથી. ને વોર્ડના જંગલી માથામારુઓ પૂછાપૂછ કરવાની તૈયારીમાં લાગી ગયા છે. ઠંડો પવન વાતો હોય ત્યારે સૌએ ઓઢીને સૂઈ જવું જોઈએ. બધાને આમ કુતૂહલ ન થવું જોઈએ. જો આ ઘરમાં ઉંબરાની પેલી તરફ એકલી એકલી આંસુ સારતી હોત તો બારસાખ પર ચડતી કીડી પણ ન જાણી શકત.

‘અલ્યા ભાઈ, તમે આને સમજાવો ને, પાંસળીનું ઓપરેશન કંઈ ગંભીર નથી હોતું. આટલી સમજું થઈને આ —’

મેં પાંસળીના ઓપરેશનની સરિયામ સફળતા ઉપર પંદર મિનિટનું માવઠું ઠલવ્યું. હું સાક્ષાત્ શ્રી પરમ નરમ પરમાત્મા જ હોઉં એમ તેણે મારા ચહેરાના જોયો. સંતુષ્ટ થતી હોય એમ સ્ટૂલ પર બેઠી. એને એમ હશે – જે બોલતો નથી તે બોલે તે સારું જ બોલે. ને હું સારું બોલ્યો હતો એમાં શંકા નથી. ગૌતમની છટાથી વાળેલો પલાંડો ખોલી નાખ્યો અને હું મિ. ૧૦-ના પલંગ પાસે ગયો. સંકોચ વગર હાથ લંબાવતાં કહ્યું :

‘મને દ્રાક્ષ આપો.’ એ દ્રાક્ષ આપતી હતી ત્યારે મારાથી બોલાઈ ગયું.

‘તમે સાચે જ સદ્ભાગી છો.’

એ હસી પડી.

(‘વૃત્તિ અને વાર્તા’-માંથી, અહીં નવલિકાસંચય, ગૂર્જર, ૧૯૯૮)

by Milton Glaser

૨૬ જુલાઈ, ૨૦૦૫ // અશ્વિની બાપટ

સવારે નીકળી હતી ત્યારે તો વરસાદનો સ્હેજે આણસાર ન હતો. અરે, બપોરે એક વાગે લંચ-અવરમાં ઓફિસના ટેરેસમાં થઈને ‘બી’ વિંગની કેન્ટીનમાં જતી વખતે પણ રીતસરનો તડકો હતો. ત્રણ વાગે ચા પીવા ગયાં ત્યારે ઝરમર પડી રહ્યો હતો અને ચા પીને ફરી ઉપર આવ્યાં – પંદર જ મિનિટમાં – ત્યારે અચાનક કાળાં ડમ્બર વાદળાંની ફોજે ઘેરો ઘાલી દીધો હતો. ઝરમરમાંથી રિપ્ રિપ્ ને પછી ધબાક ધબાક. વરસાદ એકસરખો આણનમ આગેકૂચ કરી રહ્યો હતો. બે-ત્રણ જણાંને એમના ઘરેથી ફોન આવી ગયા : ઉપનગરોમાં પાણી ભરાઈ ગયાં છે. નીચાણનાં મકાનોમાં તો પાણી ઘરમાં ઘૂસી ગયાં છે ને લોકોએ ઘર ખાલી કર્યાં છે ત્યાં સુધીની વાતો મળી. અમે સાહેબ પાસે જવાનું કરી રહ્યાં હતાં ત્યાં સાહેબ પોતે જ પોતાની બેગ સહિત બહાર આવ્યા અને ‘ઓફિસ વહેલી બંધ કરવાની છે’ એટલી ઘોષણા કરી એમના ડ્રાઇવરની સાથે ફોન પર વાત કરતા કરતા નીકળી ગયા.

અમે બહાર નીકળ્યાં ત્યારે જાડો-ઘેરો વરસાદ સામ્રાજ્ય જમાવી બેઠો હતો. રસ્તા પર બે વેંત પાણી ભરાણાં હતાં. એક્ટેચ ટેક્સી મળતી ન હતી. અમે સ્ટેશન તરફ ચાલવા માંડ્યાં. આકાશમાં કડાકા-ભડાકા થઈ રહ્યા હતા અને છત્રી તો ફક્ત એક આશ્વાસન જેવી. નવથી છ સુધીની અમારી નોકરીમાં રોજે રોજ દિવસનો મોટો ભાગ અમે ઓફિસમાં બંધ રહેવાવાળાં એટલે ચાલતી વખતે આમ તો મજા-મસ્તી જ ચાલી રહી હતી. મને તો ગમ્મત એ સૂઝી કે આ સાહેબો કેટલી પણ સત્તા જમાવે, કુદરતની સત્તા સામે એમનેય ઝૂકવું પડે છે. જ્યારે જ્યારે કુદરતી વિપરીતતાઓ ટ્રેન, બસ, મોબાઇલ બધું જ બંધ કરાવી દે ત્યારે ઘડીભર મારા મધ્યમવર્ગી દબાયેલા જીવને મજો પડી જાય છે. એકધારું સાંકડી ગલીમાં ચાલ્યા કરતા હોઈએ ને અચાનક મોકળું મેદાન ખૂલી જાય તેવું. પણ મિયાંની દોડ! અમે તો સ્ટેશને જ પહોંચ્યાં હતાં અને ત્યાં સુધીમાં આ ધણીના ધણી વરસાદે એવી તો ધણધણાટી મચાવી હતી કે પાણી ગોઠણસમાણાં આવી ગયાં હતાં.

સ્ટેશન પર, પ્લેટફોર્મ નંબર એક પર ઉપનગરો તરફ જતી ટ્રેનની રાહ જોતું હજારેક માણસ ભેગું થયું હતું. બધાંને એમ જ હતું કે થોડી વારમાં વરસાદ રોકાશે અને ટ્રેનો આવશે... પાણી ઓસરે એટલી જ વાર! મુંબઈની ટ્રેન પર પૂરો ભરોસો રાખી બધાં ઊભાં હતાં. એક પછી એક ઉમેરો થતાં પ્લેટફોર્મ પર બેસવાની તો ઠીક, ઊભા રહેવાનીય જગ્યા ન રહી. સહુ મોબાઇલ કાઢીને પોતપોતાના ઘરે ફોન જોડી રહ્યાં હતાં. મેં પણ ઘરે વાત કરી લીધી. આવા સમયમાં ફોન બંધ પડી જાય તે પહેલાં. દીકરી ઘરે પહોંચી ગઈ હતી એ સાંભળી નિરાંત થઈ. ‘હુંય પહોંચી જ જઈશ, આ ટ્રેન આવે એટલી જ વાર.’ એવું કહી બાહેધરી પણ આપી.

વરસાદ તો કેમેય અટકતો ન હતો. ટ્રેન આવશે કે નહીં એ વિશે કોઈ કહી શકતું ન હતું. લોઅર પરેલ, માહિમમાં પાણી ભરાવાને કારણે ટ્રેનો અનિયત સમય માટે બંધ છે એવાં એનાઉન્સમેન્ટ્સ કલાકથી ચાલુ હતાં. ધીમે ધીમે લોકો પોતાનો રસ્તો કરી રહ્યાં હતાં. મારી સાથેનાં લોકો હું ફોન પર વાત કરી રહી હતી ત્યારે જ છુટ્ટાં પડી ગયાં. કોઈ પોતાની ઓફિસે પાછું ગયું તો કોઈ સ્નેહી-સંબંધીના ઘરે ગયું પણ મારે તો ઘરે જ પાછાં જવું હતું અને મને લાગતું હતું કે વરસાદ અટકશે. કંઈ નહીં તો, પ્લેટફોર્મ પર બીજાં હજીય હતાં, તેમની સાથે રહીશ અને ઘરે જવાનું કોઈ વાહન શોધીશ. કોઈની સાથે વાત કરવાનો વિચાર કરું ત્યાં તો પ્લેટફોર્મ ખાલી થતું જતું ધ્યાનમાં આવ્યું. હું પણ સ્ટેશનની બહાર નીકળી સ્વેટર રોડ પર ચાલવા માંડી. પાણી હવે ગોઠણસમાણાં આવી ગયાં. થોડી વાર પહેલાં જેની ગમ્મત લાગી હતી એનો જ હવે ડર લાગી રહ્યો હતો. કુદરતી આફત! મોબાઇલ પણ હવે બંધ હતા. ઘરે જણાવવું કઈ રીતે?

ત્યાં જ બ્રિજ પર એક બસ જોઈ. બ્રિજ પર પાણી જરા ઓછું હતું... હાશ! થોડું ઝડપથી ચાલી શકાશે અને બસ મળી જશે. મારી સાથે અનેક બીજાંઓ પણ બસ તરફ ચાલ્યાં. ધક્કામુક્કી તો થવાની જ હતી પણ મેં પૂરી કોશિશ કરી અને માંડ અંદર ઘૂસી. બસ ચાલી અને મને હાશ થયું. બસ પાંચ મિનિટ ચાલીને બંધ પડી ગઈ. હાજી અલી પણ હજી પહોંચ્યાં ન હતાં. બસની આગળપાછળ અનેક વાહનો ખોટકાઈને પડ્યાં હતાં. પંદરેક મિનિટ પછી ડ્રાઇવરે કહ્યું, બસ આગળ નહીં જાય. હવે ઊતરવા માટે બધાંની પડાપડી. બહાર નીકળીને માત્ર બેંગ બચાવવા મેં છત્રી ખોલી. અસંખ્ય લોકસાથે હું હાજી અલી તરફ ચાલવા માંડી. છેલ્લી દસ મિનિટમાં જ બધાં વાહનો ખાલી થઈ ગયાં હતાં. આઠ-દસ બસ, અને વચ્ચે-વચ્ચે અટકેલી નાની ગાડીઓ, નાની ગાડીઓ અડધી પાણીમાં ડૂબી ગઈ હતી. ત્યારે મને ભાન થયું કે છેલ્લી દસ-પંદર મિનિટમાં જ પાણી દોઢ ફૂટ ચડી ગયું હતું. અને હું પાણીમાં થઈને લોકો સાથે ચાલી રહી હતી. સમુદ્ર તરફની ફૂટપાટ જરા ઊંચી હતી એટલે અમે ત્યાં પહોંચ્યાં. ચાલવામાં થોડી સરળતા પડી. પાણી ગોંઠણ સુધી જ હતાં. એક બાજુ દરિયો અને બીજી તરફ માણસો..

દરિયાનું સ્વરૂપ જોઈને થયું કે ઉન્માદ શબ્દનું સમાનાર્થી આ જ હોઈ શકે. આ શહેરે દબાવી દીધેલા અનેક ટાપુઓ મનમાં ઊપસી આવ્યા. સુભાષ ક્યાં હશે? ઘરે પહોંચ્યો હશે? બિચારો મારી ચિંતા કરતો હશે. મને ફોન લગાવતો હશે પણ ફોન જ બંધ છે! કદાચ એણે મમ્મીને કે ભાઈને ફોન કરીને મારાં ખબર પૂછી લીધાં હશે – જો એનો ફોન લાગ્યો હશે તો. હા, લેન્ડ-લાઇનો તો ચાલુ હશે. અને ભાઈએ એને શું કહ્યું હશે? મારા ખબર જાણીને એને શું કામ છે, એવું બધું... ને યાદ દેવડાવ્યું હશે કે બબ્બે વરસ થઈ ગયાં હવે શું છે? પોતાની દીકરીની ચિંતા? એની ચિંતાનો આવા બેજવાબદાર બાપને હક્ક ખરો? બહુ વખતે મને યાદ આવ્યું કે હું એકલી જ છું... પણ...

પણ, બે વરસ પહેલાં પણ હું એકલી જ તો હતી. આ શહેરમાં દિવસનો મોટો ભાગ બધા એકલા જ તો હોય છે. આ બધા માણસો... મારી આસપાસ ચાલી રહેલા માણસો. બધા જ એકલા. હંમેશની જેમ સવારે ઘર મૂકીને કામે નીકળેલા એકલા માણસો. મનમાં રોજના સમયે રોજ રોજ જવાથી કોઈ ઓળખીતા થાય તોય આવતા-જતા એકલા. ઓફિસમાં કામ માટે વાતો થાય. લંચના ડબ્બા શેઅર થાય તોય એકલા એકલા એવા માણસો. આખો દિવસ આપ્તજન વિના,સહવાસ અને સંવાદ વિના દિવસોના દિવસ કાઢી નાખતા એકલા એકલા માણસો. ઘરે પહોંચી ખાવું; સૂવું ને એથી વધુ ન કોઈ એમને સજમે, ન એ ઘરનાંને સમજે એવા, ઘરમાંય એકલા એવા નોકરિયાત માણસો ઘર તરફ ચાલી રહ્યા હતા : ટેવવશ.

વરસાદ અખંડ હતો. વરલી પછી પ્રભાદેવી. મંદિર આગળ જરા ઓછું પાણી હતું. તે પછી અગરબજારની ગલ્લી તો તદ્દન ભરાયેલી. અમે પહોળા રસ્તા પરથી જ ચાલ્યા. કીર્તિ કોલેજ નજીક કોઈ સેવાભાવી લોકો ચા-સમોસા વહેંચી રહ્યા હતા. આજુબાજુ ચાલનારાની સંખ્યા ઓછી થતી જતી હતી. માહિમ સુધીમાં તો અમે પરચીસેક જ રહ્યાં.

સમય જોવાની તો કોઈને પડી ન હતી. સાંજ તો ક્યારનીય પડી ગઈ હતી. કમ્મર-સમાણાં પાણીમાં ઝડપાયેલી મકાનોની બારીઓમાંથી આવતી મંદ લાઈટો લહેરાઈ હતી. આકાશી ભૂરાં તેજ પાણીની સપાટી પર ઝીણાં થઈ રહ્યા હતાં. વાંદરા આગળ પહોંચતાં તો કાળું ડિબાંગ અંધારું. મકાનોમાં પણ લાઈટ ન હતી. વીજળી બંધ કરવામાં આવી હતી. વરસાદી રંજાડથી હવે હું ડરી ગઈ હતી. ભયાનકતામાંથી પસાર થવા ડર દબાવ્યો જ છૂટકો. હિંમત! ખાસ તો ઘરે કોઈ સંપર્ક કરી શકાતો ન હતો તેથી એમની ચિંતાની ચિંતા મને હિંમત આપતી હતી. હું ઘરે ન પહોંચું ત્યાં સુધી કઈ રીતે જંપશે મારા લોકો. કઈ રીતે સૂશે મારું ઘર. રાત પડ્યે ઘરના બધાંય અંગ એક થાય ત્યારે નીંદર આવે સહુને. ભલે પોતપોતાની તદ્દન નિજી નીંદર. ભલે એકબીજાને પંપાળ્યા, થાબડ્યા કે વહાલ ન કર્યા હોય. બધાં ઘરભેગાં થાય નહીં ત્યાં સુધી ઘર જાગતું રહે, બત્તી બળતી રહે. અને આજે તો વીજળીય નથી. શી રીતે જાગતા રહેશે બધાં? અથડાતાં રહેશે, અટવાતાં રહેશે ઘરના સામાનમાં મીણબત્તીના થકવી નાખનાર મંદ પ્રકાશમાં.

આજુબાજુ ચાલનારાંમાંથી ઘણાં ઓછાં થઈ ગયાં. કોઈએ ડબલડેકર બસમાં તો કોઈએ મ્યુનિસિપલ સ્કૂલોમાં કે જાહેર સંસ્થાઓનાં મકાનોમાં આશરો લઈ લીધો હતો. અમે ફક્ત પાંચ બચ્યાં હતાં. અંધારું અને પાણી તે સિવાય શેનોય અનુભવ થતો ન હતો. સમય શું થયો હશે? મેં મારી બાજુમાં ચાલનારાને પૂછ્યું. એના ઘડિયાળમાં નવ વાગ્યા હતા. આ સાંભળીને અમારી સાથે ચાલતી એક છોકરી – પરચીસેક વર્ષની સ્ત્રી જ – રડવા માંડી. એને એના છ મહિનાના બાળક માટે ઘરે પહોંચવું જ હતું તેથી બીજાઓની જેમ કશે પણ રોકાઈ જવાને બદલે એ ચાલી રહી હતી.

સમયની તો ખબર પડી પણ સ્થળ સમજાતું ન હતું. અમે ચાલવાનું ચાલુ રાખ્યું. થોડી જ વારમાં એક ઊંચો માચડો દેખાયો ત્યાં મોટો હેલોજન લેમ્પ હતો – બેટરીથી ચાલતો હશે કદાચ. પુલિસ અને હોમગાર્ડ્સ અને રેસ્ક્યૂ પ્રોફેશનલ્સ હતા. તેઓ અમને આગળ જવા દેતાં ન હતાં. આ સાન્તાકૂઝ ખીરાનગરનો વિસ્તાર હતો. આગળ જૂનું ઍરપોર્ટ અને તેથી ખુલ્લો વિસ્તાર બહુ મોટો હતો. મારે તો વિલેપાર્લે જ પહોંચવાનું હતું તેથી મેં કહ્યું પ્લીઝ, મને મારા ઘરે પહોંચાડી દો. અમે પાંચ જણ ત્યાં પહોંચ્યાં તે પહેલાં અમારી જેમ જ અટકેલાં બીજાં ઓ પણ હતાં. ત્યાંનાં કોઈ પણ મકાનમાં આશરો લેવાનું અમને કહ્યું. તરીને જવાય? જમીન પરથી પગ ઊંચકીને તરવાની ઇચ્છા થઈ... પણ સમયસર સાન આવી. આગળ પાણીનો કરન્ટ કદાચ એવો હશે કે ભલભલો તરવૈયો તણાઈ જાય તો લાશેય ન મળે. પાણી કમ્મરથી થોડું ઉપર હતું... આમ ને આમ વરસાદ અટકશે નહીં તો છાતી સુધી પહોંચતાં વાર નહીં લાગે.

ત્યાં જ પુલિસવાળાએ કહ્યું, પેલી ડબલડેકર બસ છે એના ઉપલા માળે ચડી જાઓ. સવાર સુધીમાં કોઈક વ્યવસ્થા થઈ જશે. અમે સીધાં બસ તરફ ચાલવા માંડ્યાં. મારી પાસે એક મોટી ચાર્લી ચેપ્લિન બ્રાન્ડની છત્રી હતી એ ઊંડાણ માપવા મને આખે રસ્તે કામ આવી હતી. ઉપલા માળે જઈને કશેક આરામથી બેસવાનું ધાર્યું પણ જોયું તો બધી જ સીટો ભરાઈ ગઈ હતી.

થાકેલાં લોકો ભીનાં કપડાંમાં , ભીની સીટોમાં સૂઈ ગયાં હતાં. એક જાડો માણસ તો નસકોરાં બોલાવતો હતો... એ બસનો ડ્રાઈવર જ હતો એના યુનિફોર્મ પરથી લાગ્યું. અમે વચ્ચેનાં પેસેજમાં બેસી ગયાં. બધાં જ ભૂખ્યાં, તરસ્યાં ને ઊંઘરેટિયાં. જ્યાં બેઠાં તે જ સૌથી સલામત જગ્યા માનીને જામી પડ્યાં. વરસાદનાં મોટાં મોટાં ટીપાં ધબાક ધબાક બસના છાપરા પર અવાજ કરતાં હતાં તે સિવાય બધું જ શાંત હતું. હું ઊંઘી રહી હતી તેનું મને ભાન થઈ રહ્યું હતું – ડિલિરિયમની અવસ્થા હતી.

થોડી વારમાં જ બસ જાણે ચાલી રહી હતી... ઓહ! આપણા પગ હોય તો આપણે જમીન પર ખોડી રાખીએ, પણ હવે તો બધો આધાર બસનાં પૈડાં પર હતો. બસ તરતી તરતી આગળ વધે જતી હતી અને ઓહ! અહીંથી જૂહુનો દરિયો કંઈ દૂર નથી... દરિયામાં તણાઈ જઈશું કે શું? બસમાં આશરો લીધાનો મને પસ્તાવો થયો. આજુબાજુ તો બધાં જ ઊંઘની પક્કડમાં હતાં. પાંચથી વધુ કલાકો સુધી પાણીમાં લપેટાઈને ચાલી હતી પછી ચાલતી વખતે દરેક પગલે જમીનની બાહેધરી હતી – મારી લાંબી છત્રી તો બહુ મોટો આધાર હતી. અને આ બસ... આ તો હાલકડોલક ક્યાં પહોંચાડશે?

મેં બેબાકળા થઈ બારી બહાર જોયું. પેલો પુલિસ ગાર્ડનો માંચડો તો ક્યાંનો ક્યાં દૂર થઈ ગયો હતો. બસ ચાલી રહી હતી અને આજુબાજુ બધાં લોથપોથ સૂતાં હતાં. મેં ચીસો પાડી પણ કોઈ ઊઠતું જ ન હતું. મને ભયાનક શંકા થઈ કે આ બધા મરી તો ગયાં નહીં હોય ને? કોઈનેય આ ઊથલપાથલની જાણ પણ થતી નથી! અથવા મારી ચીસ અવાજ વિનાની તો નહીં હોય! ઓ ભગવાન! કેવી નિસહાયતા! નથી બસ રોકી શકાતી કે નથી આ વરસાદ રોકી શકાતો.

બસ પાણીમાં ડૂબી જવાની અને હવે બધું ખતમ થઈ જશે એ વિચારની આગળ મનમાં કશું જ ન હતું. ડર પણ ન હતો ને હિંમત પણ ન હતી. એવામાં બસ સ્થિર થયેલી જણાઈ. બસ કોઈક જગ્યાએ રોકાઈ ગઈ હતી. હું ઊભી થઈને તરત જ નીચે ઊતરી ગઈ. અહીં રસ્તા ભીના હતા પણ કશે પાણી ભરાયું ન હતું. વરસાદ પણ આછો આછો સવારના છનો સમય હતો એમ લાગ્યું. દિવસ ઊઘડતાં જે ઉજાસ થાય તેવો ઉજાસ તો વરસાદના દિવસોમાં ક્યાંથી હોય? પણ આકાશમાં જોઈને મને સમજાયું કે દિવસ ઊઘડ્યો છે. એ પછી મેં આ કંઈ જગ્યા છે એ જોવા આજુબાજુ નજર કરી. આ વિલેપાર્લે હતું? પણ મારી આંખ સામે તો દરિયો હતો અને પગ નીચે ડામરી રસ્તા પર રેતી પથરાઈ હતી. આ કોઈ એવી જગ્યા હતી જે મેં કદી જોઈ ન હતી. મારું ઘર ક્યાં હશે? હવે કંઈ રીતે ઘરે પહોંચીશ? આટલાં વર્ષોથી હું ઓફિસેથી છૂટીને કેવી સીધી ઘરે પહોંચી જતી હોઉં છું! બેન્કની ઉપર, છોકરીઓની સ્કૂલની બાજુમાં... આવું બધું ક્યાં યાદ રાખવું પડે? રોજ પહોંચી જ જઈએ છીએ બરાબર, પણ આજે તો ઘર જ નહીં, વિલેપાર્લે પણ ખબર નહીં ક્યાં જતું રહ્યું? વરસાદે તો બધું અહીંનું તહીં કરી નાખ્યું!

આખું આકાશ ઠલવાઈ ગયું હતું, સામે દરિયો... નવો નવો બનેલો દરિયો હતો તોય જાણે કશું બન્યું જ ન હોય અને જાણે અહીં જ યુગોથી વસતો હોય એમ ઠરીઠામ હતો.

ઘરનો પત્તો ન હતો પણ પેલી ડબલડેકર બસ તો હજી ત્યાં જ ઊભી હતી. એ બસ તો સાબૂત હતી. હું એ બસમાંથી ઊતરી ત્યારે મારા ઘરના રસ્તા પર ઊતરી હોઉં એવું જ લાગ્યું હતું. પણ અહીં તો ઘરતી જ ખસી ગઈ હતી અથવા દરિયો ખસીને અહીં આવી ગયો હતો. હું ફરી બસમાં ચડી ગઈ. બધા તો હજી ઊંઘી જ રહ્યા હતા. હું બસના સૌથી આગળના ભાગમાં જઈ ઊભી રહી. ડબલડેકર બસની આ બારીઓ આગળ બેસવું એટલે રાજાશાહી! આ સીટ પર

બેસીને શહેર જોવાની મજા અમે બહુ લીધી છે. આજે આ બારીની ફેમમાં માત્ર પાણી અને અંધકાર હતાં. બસની બહાર અને બસની અંદર હવે મને કશું દેખાતું ન હતું. બસના પતરા પર પડતા વરસાદનો ધબાક ધબાક અવાજ પણ બંધ થઈ ગયો હતો. અને એટલામાં ફરી બસ હલવા માંડી અને મારાથી ચીસ પડી ગઈ.

મારી આ ચીસ બધાંએ સાંભળી કે શું? કારણ કે મેં આંખ ખોલી ત્યારે મારી સામે ટોચ ધરીને હોમગાર્ડ ઊભો હતો અને બધા લોકો બસમાંથી ઊતરી રહ્યા હતા. ઓહ! બસ હલવાનું કારણ મને હવે સમજાયું.

‘ઊઠો, મેડમ! વરસાદ રોકાવાનાં કોઈ લક્ષણ નથી. પાણીની સપાટી ઊંચી થતી જાય છે. અમને સૂચના મળી છે કે અહીંથી બધાંને મ્યુનિસિપલ મકાનમાં લઈ જવાં. અમે તમારી સાથે જ રહીશું.’

હું યંત્રવત્ ઊભી થઈ અને બસમાંથી નીચે ઊતરી. કમરથી થોડે ઉપર સુધી પાણી જ પાણી. હું છેલ્લી હતી. મારી સાથેના બધા થોડે આગળ હતા. ટોચથી પેલો હોમગાર્ડ દિશા બતાવી રહ્યો હતો.

‘કેટલા વાગ્યા હશે?’

‘અગિયાર.’

‘ખીરાનગર કઈ બાજુ?’

‘અહીં જ તો છે. આ એનો દરવાજો.’

‘મારા એક સ્નેહી અહીં રહે છે. હું જાઉં?’

‘તમારી જવાબદારી પર જાઓ... અમે તમને મૂકવા નહીં આવીએ.’

ખીરાનગરના દરવાજેથી રસિકભાઈનું મકાન ખાસ્સું લાંબે છે. ત્યાં પણ આવાં પાણીમાં થઈને જવાનું જોખમી તો હતું જ, પણ મેં હિંમત કરી. મારી છત્રીનો દાંડો કામમાં લઈ હું ચાલવા માંડી.

એ દિવસે મને રસિકભાઈનું ઘર વિના આયાસ મળી ગયું. બીજા માળે પહોંચતાં અંધારું પણ નડ્યું નહીં. એમના દરવાજા સુધી પહોંચી ડોરબેલ પર આંગળી દબાવી... પણ વીજળી જ ન હતી. પછી બારણું ખખડાવ્યું.

ઘરતી અને આકાશનો અંત જોઈ આવેલી હું છેવટે એક સલામત જગ્યાએ હતી. રસિકભાઈ, કલાભાભી અને રૂપાબહેનની હૂંફમાં મને કેવો આરામ મળ્યો હશે એ કહેવાની જરૂર છે ખરી?

(૫૨૯, ઓગસ્ટ, ૨૦૧૭)

ઘરની નજીકમાં સૂરતનો મોટો કસાઈવાડો. આ કસાઈવાડાના કસાઈઓ દિવસભરનું કામકાજ પતાવી રાત્રે શેરો-શાયરીની મહેફિલ જમાવતા. ગાલિબ, મીર, દાગ, દર્દ, ઇકબાલ અને જિગરના શેરોની રમઝટ રેલાતી. ૧૨-૧૩ વર્ષના મરીઝ, એમનાથી ૬ વર્ષે મોટા અમીન આઝાદની સંગતમાં ત્યાં પહોંચી ખૂણે ઊભા રહી ઊર્દૂ ગઝલોનો આસ્વાદ માણતા. આમ સૂરતના કસાઈઓની નિશ્રામાં ગુજરાતી ભાષાનો આ સર્વશ્રેષ્ઠ શાયર પાંગર્યો.

સૂરતના ભાગળ વિસ્તારમાં અમીન આઝાદની સાઈકલ રિપેરિંગની દુકાન હતી, ત્યાં મરીઝ, ગની અને રતિલાલ અનિલ બેસી રહેતા. એટલે એમ પણ કહેવાતું કે દુકાન સાઈકલની હતી પણ ત્યાં ટાયરો કરતાં શાયરો વધુ જોવા મળતા. મરીઝની લોકપ્રિયતા અને પ્રેમવિષયક શેરોને કારણે વિશેષ છે. ખાસ તો પ્રણયવૈફલ્યના શેર હળવાશથી કહેવામાં એમનો જોટો નથી. વિસ્તારભયે એકાદ ઉદાહરણ ટાંકીને આગળ વધીએ :

‘મુજ પર સિતમ કરી ગયા મારી ગઝલના શેર

વાંચીને એ રહે છે બીજાના ખ્યાલમાં.’

મરીઝ પ્રેમના યુદ્ધમાં તલવારને બદલે કલમ લઈને જ ઊતરે છે. અને એ પણ યુદ્ધ શરૂ થતાં પહેલાં જ હારેલ યોદ્ધા જેવા મિજાજથી ઊતરે છે.

‘હું ક્યાં કહું છું આપની હા હોવી જોઈએ.

પણ ના કહો છો એમાં વ્યથા હોવી જોઈએ.’

○

‘મેં એનો પ્રેમ ચાહ્યો બહુ સાદી રીતથી,

નહોતી ખબર કે એમાં કલા હોવી જોઈએ.’

તો જે કવિતાપ્રેમી હતી, પણ કવિપ્રેમી નહોતી એવી પ્રેમિકાએ ગુજરાતી ગઝલને એનો સર્વશ્રેષ્ઠ શાયર આપ્યો.

ગુજરાતી બે ચોપડીના અભ્યાસ પછી મરીઝે શાળાને અલવિદા કરી. ગરીબીની ભીષણતા એવી હતી કે ૧૧ વર્ષની ઉંમરે યુનિવર્સલ રબર ફેક્ટરીમાં બાળમજૂર તરીકેની નોકરી કરી. કુટુંબની દરિદ્રતા, પ્રેમની નિષ્ફળતા અને દુનિયાની નિષ્કરતા એ ત્રણેની ભીંસ વધતી રહી. જે આગગાડીનું ઓબ્સેશન હતું એમાં જ બેસીને મુંબઈ ગયા.

‘જણસ અમૂલી અમસ્તી બનાવી નાખી છે,

પરાયા શહેરમાં વસ્તી બનાવી નાખી છે.’

○

જગતના લોકમાં જ્યારે ગજું ન જોયું મરીઝ

મેં મારી જાતને સસ્તી બનાવી નાખી છે.’

મરીઝને સૌ ગુજરાતના ગાલિબ કહે છે એ માત્ર એમની દેવાદારી અને શરાબખોરી માટે નહીં. એમની સેન્સ ઓફ હ્યુમર પણ ગાલિબ જેવી જ તીક્ષ્ણ હતી. એમની દર્દમિશ્રિત રમૂજો ઘણીવાર ચેખોવની યાદ અપાવે છે. મરીઝના શેરો સાંભળી પહેલાં તો આપણે હસી પડીએ છીએ પણ બીજી પળે આપણને વિચાર આવે છે કે આવી કરુણ વાત પર હસીને મેં કોઈ ભૂલ તો નથી કરી ને?

ઈશ્વરના સમગ્ર તંત્ર વિશે મરીઝે એક અદ્ભુત શેર લખ્યો છે. એ અદ્ભુત શેર સંભળાવતા પહેલાં એટલું જાણી લઈએ કે મુસ્લિમોમાં એવી માન્યતા છે કે કયામતના દિવસે પાપપુણ્યનો હિસાબ થશે ત્યારે ન્યાય કરતી વખતે ઈશ્વર થોડું દયાનું – થોડું માફીનું વલણ રાખશે. હવે મરીઝનો શેર સાંભળો. માત્ર બે જ શબ્દોની રમત છે :

‘ન્યાયમાં મહેરબાની રાખે છે (કોણ)

મહેરબાનીમાં જેની ન્યાય નથી.’

મરીઝ કહે છે, એ શું ન્યાયમાં મહેરબાની રાખશે જેણે મહેરબાની કરતી વખતે અમુક વર્ગ પર જ મહેરબાની કરી છે. દુઃખીને દુઃખી રાખ્યા છે, ગરીબને ગરીબ જ રાખ્યા છે! કહેવાય છે કે ઈશ્વર સર્વત્ર છે, ઈશ્વરની સર્વત્રતાને પડકારતો એક અદ્ભુત શેર મરીઝે લખ્યો છે :

‘તું એ કહે હું ક્યાં નથી, લે હું કહું, તું જ્યાં નથી

મારી સમજમાં કાં નથી, મારી સમજમાં આવ તું.’

મરીઝે પોતાનું શરાબપાન જીવનમાં કે કવનમાં છાનું રાખ્યું નથી, એ બહુ સહજતાથી કહે છે :

‘પીતો રહ્યો સુરા કે ન બદનામ કોઈ હો

લોકો કહે ખુવાર થયો છું શરાબમાં.’

કવિ કહે છે હું સુરા પીતો રહ્યો, બેહોશ રહ્યો. ચૂપ રહ્યો. હું ભાનમાં રહ્યો હોત, મેં મોં ખોલ્યું હોત તો કંઈ કેટલાયની બદનામી થઈ ગઈ હોત. મેં સુરાપાન કરી કેટલાય લોકોને ખુવાર થતાં બચાવ્યાં છતાં લોકો કહે છે ખુવાર થયો શરાબમાં!

પરંતુ આવી ચબરાકી કે વિટથી કવિને સમાધાન મળ્યું નહીં. અંતે તો એમણે એમ જ કહેવું પડ્યું :

‘સુરાથી લઈને મેં કોશિશ કરી નમાજ સુધી,

પણ એકસરખી કશામાં મજા નથી મળતી.’

સુરાના રંગે રંગાયેલી આ જીવનકથા જો આપણને બરાબર વાંચતા આવડે તો એમાં પણ પાને પાને અધ્યાત્મ વેરાયેલું છે :

‘સુરા રાતે તો શું વહેલી સવારે પી ગયો છું હું,

સમય સંજોગના ગેબી ઇશારે પી ગયો છું હું.

કોઈવેળા કશી ઓછી મળે એની શિકાયત શું,

ઘણી વેળા ગજાથી પણ વધારે પી ગયો છું હું.’

મરીઝની વાતો સરળ છે પણ છીછરી નથી. નાજકુ છે છતાં સોંસરી છે. એમની ફિલસૂફી બહુ ભારે નથી. કદી દુઃખી થવાય જ નહીં એની ચાવી છે.

માનવતાવાદનો કોઈ ઝંડો ઉપાડ્યા વગર માનવીય ગૌરવનો આ પયગમ્બર કહે છે :

‘એકત્વ જરૂરી છે માનવતાવાદમાં

કોઈ ગુનો કરે અને લાગે શરમ મને.’

મરીઝનું મૂલ્યાંકન વર્ષો પછી ફરીફરી થતું રહેશે. આપણે તો મરીઝના શબ્દો મરીઝ માટે વાપરીને એટલું જ કહેવું છે :

‘હા, સૌને પ્રેમ કરવા મેં લીધો હતો જન્મ

વચમાં તમે જરાક વધારે ગમી ગયા.’

આજની વાત // ગુલામમોહમ્મદ શેખ

કપરા કાળે કશુંય ટીકાત્મક લખવું, બોલવું કે ચીતરવું એટલે જવાબી જીભને બદલે ચાકુ-નાળચાનો આતંક વહોરવો. આમ જ દાભોલકર, પણસારે અને કુલબર્ગી ગયા. આ અભિવ્યક્તિની આઝાદીને કુંઠિત કરવાના આતંક સામે પ્રતિકારનો વંટોળ ઊઠ્યો ને અનેક લેખકો અને ચિંતકોએ સરકારી પુરસ્કાર પરત કર્યા તેમની જાહેર વગોવણી થઈ અને રાજરક્ષકોના એક વર્ગે તો એ બધાને રાષ્ટ્રવિરોધી કે રાષ્ટ્રદ્રોહી ઠેરવવાની પેરવી કરી. આપણે કટોકટીનો આતંક જોયો છે અને એનું સંભારણું આજેય ધ્રુજાવી મૂકે છે. વિડંબના એવી છે કે આજે એથીય વધારે વિકટ કટોકટી જેવું વાતાવરણ ફેલાયું છે પણ એ કટોકટી વિકાસનું મહોરું પહેરીને આવી છે.

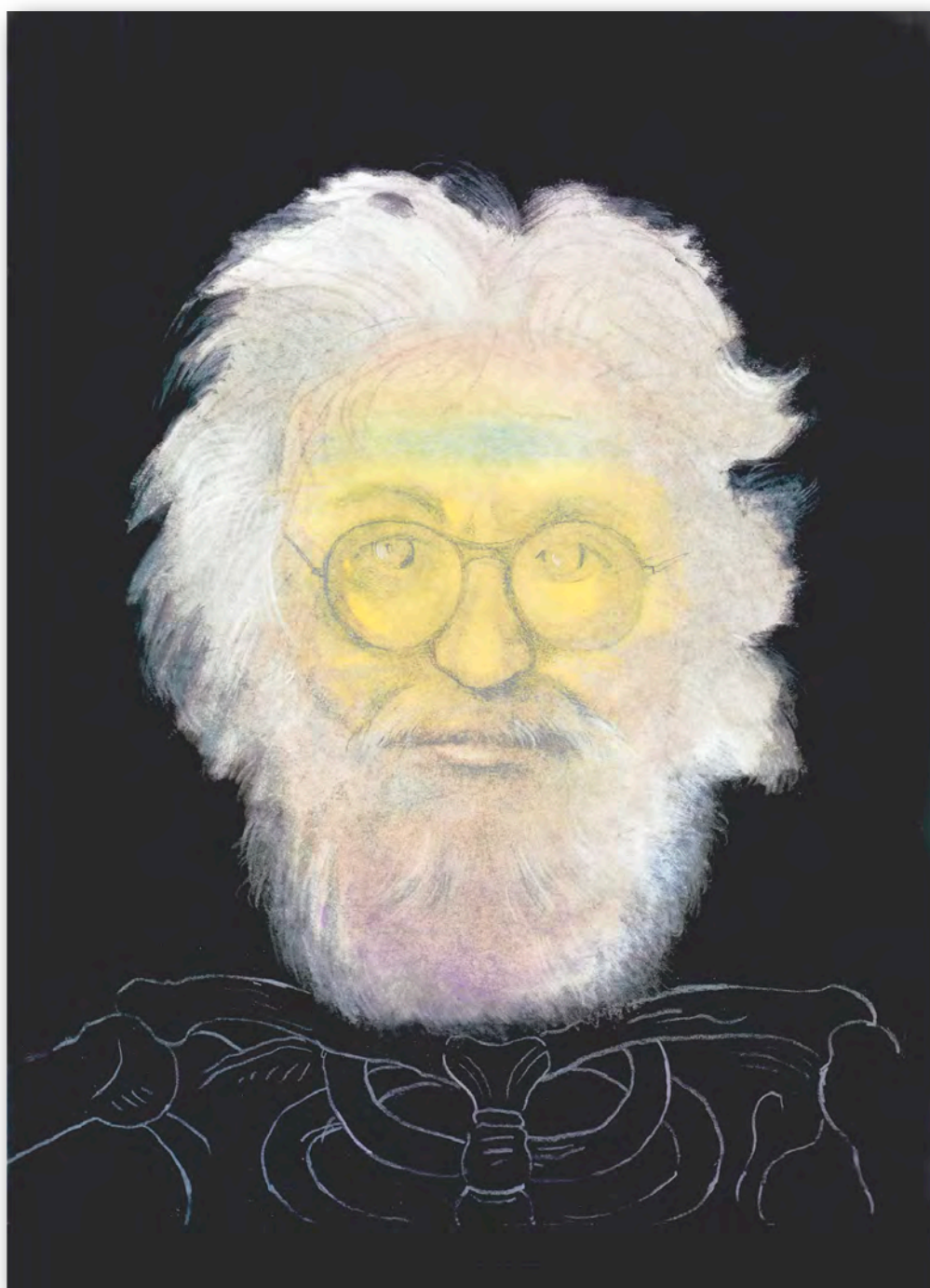
પણ વિકાસ કયો અને કોનો? નગરે નગરે મોલ પર મોલ બંધાય છે ત્યાં ચકચકિત, લોભામણો, દેશી ને વિદેશી માલ મોંઘા મૂલે વેચાય છે. આ નવી બજારે જાણે કે દુનિયા આખીને ગ્રાહકમાં પલટી નાખવાનો ઇજારો લીધો છે. મફતમાં વહેંચાતા મોબાઇલમાં ભોળિયા ભેરવાય છે. નવી નોટના સાણસામાં કેટલાકની જીવતરની પૂંજ જાય છે. સ્માર્ટ સિટીના નામે ગરીબોનાં ઝૂંપડાં પર બુલડોઝરો ફરે છે. પોલીસની નજર હેઠળ ટોળાં નિર્દોષ નાગરિકોને રહેંસી નાખે છે. ટામેટાં અને ડુંગળીના ભાવ આસમાને ચડે છે. ખેડૂતોની આત્મહત્યાનો આંકડો હજારનો આંક વટાવે તોય કોઈનું રૂંવાડું ફરકતું નથી. તમિળનાડુના ખેડૂતો મહિનાઓથી દેવા-માફી માટે આંદોલન ચલાવે છે પણ સરકારી સાહેબોની ઊંઘ ઊડતી નથી. વરસાદ વેરી થયો, ખેતીમાંથી કસ ગયો અને સરકારી તિજોરીમાં કરજથી કણસતા ખેડૂતોનાં દેવાં માફ કરવાની જોગવાઈ નથી, એટલે નવી પેઢી બીજા વ્યવસાયોની શોધમાં આમતેમ રવડે છે કેટલાક મજૂરી કરી પેટિયું રળે છે. હવે આપણો ખેતીપ્રધાન દેશ કઈ ખેતી કરશે?

ખેતી ઉપરાંત દેશનો બીજો વ્યાપક વ્યવસાય બાંધકામનો છે. એનો પૂરો હવાલો અબજોપતિઓના હાથમાં છે અને એ હાથે ઘણું બધું ઘરભેગું કર્યું છે. ઝૂંપડાંની, ગોચરની, દરિયાકાંઠાના માછીમારોની અને અરણ્યવાસી આદિ જાતિઓની જમીન ઉપરાંત ડુંગરા, તળાવો અને દરિયાકાંઠા ભેગો દરિયોય ગજવે મૂક્યો છે. એ મોટાં માથાં સામે બાથ ભીડવાની સામાન્ય પ્રજાની મજાલ કે મરજી નથી. કેટલાંક કર્મશીલ મંડળો સિવાય શોષિતની પડખે ઊભું રહેવા કોઈ તૈયાર નથી. શોષિત પ્રજાની આર્થિક-સામાજિક સ્થિતિમાં આંકડા ભાંગ્યા-તૂટ્યા છે. બાંધકામ ક્ષેત્રે સુરક્ષાને નામે મીંડું એટલે મરતા મજૂરોની માહિતી નથી. કહે છે કે હવે RTIના નિયમોમાં નવી છૂટછાટો આવી છે એથી ખંધા રાજકારણીઓ માટે છટકબારીઓ ખૂલી છે. આમેય RTIનો ઉપયોગ કરીને ઉદ્યોગપતિઓની પોલ ખોલતા Whistle-blowers પણ વગદાર વર્ગના જુલમનો શિકાર થયા વગર રહેતા નથી.

દેશ બહારની દુનિયામાં સ્ફોટક દાવાનળો સળગે છે, ને સ્થળે સ્થળે નવા યુદ્ધની નોબતો ગાજે છે. આપણી નજર સામે અલેપ્પો અને મોસુલ જેવાં ‘હેરિટેજ’ નગરો ધરાશાયી થયાં અને બીજાં કેટલાંક નકશામાંથી નીકળી ગયાં છે. માણસના મૂલ બધે બંદૂકના નાળયે પરખાય છે અને મોતની ગણતરી આંકડામાં થાય છે. દુનિયાને ડંડો દેખાડતા અમેરિકામાં નવા જમાદાર આવ્યા છે એની સામે ઉત્તર કોરિયાના માંધાતાએ પરમાણુ અસ્ત્રો તાણ્યાં છે. આપણે ત્યાંય જૂના પડોશીને બદલે ચીન સાથે બાથ ભીડવાના ભણકારા વાગે છે. આ બધું સમૂહ માધ્યમોમાં, સૌથી વધારે ટીવીમાં મલાવી મલાવીને, જોરશોરથી રજૂ થાય છે. સમાચારના સરદારો એકબીજા સાથે/સામે વધારે ઊંચા સાદે બાખડવા સનેપાતિયો કકળાટ કરે છે. કેટલાક રાજરક્ષકોના વાદે લોકહિત માટે લડતા કે સાંપ્રદાયિકતા સામે ઝઝૂમતા કર્મશીલો કે આઝાદી ઝંખતા વિદ્યાર્થીઓને ભાંડવાનું ચૂકતા નથી. બીજા કેટલાક તો સરકાર ચલાવતા હોય એવું ભણે છે. આ નાટક-નોટંકી જેવા ખેલ ઘણી વાર ટીવીની સિરિયલોની સરસાઈ કરે છે ને ઉત્તેજના ફેલાવવામાં સૌને આંટી જાય છે. આપણો હરખીલો, નવીનતા-ભૂખ્યો દર્શક વર્ગ આ બધું ભાવતા ભાણાની જેમ આરોગે છે.

આવા ગાળે/કાળે સાહિત્યકાર, કળાકાર શું કરે? બ્રેશ્તનો એક સંવાદ કંઈક આવો છે : કોઈ પૂછે છે કપરા કાળે ગાઈ શકશું ખરા? જવાબ છે હા, કપરા કાળે કપરા કાળને જ ગાશું. આપણા સાહિત્યમાં કપરા કાળનું ગવાતું નથી. છૂટા-છવાયા અવાજો ને આકોશના સૂર સાથે દલિતો પરના અત્યાચારોની કથની ચોપાનિયાં જેવાં સામયિકોમાં, પણ એ બધાની પહોંચ કેટલી? કટોકટીકાળે ઉમાશંકર પાર્લામેન્ટમાં બોલ્યા એવા અવાજની ખોટ છે. બધું લખાય ને છપાય છે : ગીત, ગઝલ ને અછાંદસ. પણ કારમા કાળની પીડા કે નિસબત આપણને અડતાં નથી. આર્નોલ્ડ હાઉસરે આવું કહ્યું હતું : જે પ્રજા ઇતિહાસમાંથી પાઠ ભણતી નથી એના લમણે કપરા કાળને ફરી ફરી વેઠવાનું મહેણું છે. સાહિત્યસેવીઓ અને કળાકારો સામે આજે જબરા પડકારો છે. અંતરના અવકાશનું ગાણું ખૂબ ગાયું, ગવાયું : હવે ઉંબરા બહાર નીકળીને કારમા કાળ સાથે ટક્કર લેવાની ઘડી આવી છે – એને નવી પેઢી ઝડપશે? પણ નવી પેઢી છે ક્યાં?

(નવનીત-સમર્પણ, ઓક્ટો. ૨૦૧૭, દીપોત્સવી)

by Milton Glaser

શૂલપાણેશ્વર // અમૃતલાલ વેગડ

મધ્ય પ્રદેશથી ગુજરાતમાં શું આવ્યો છું, જાણે એક માની ગોદમાંથી બીજી માની ગોદમાં આવી ગયો છું.

મારા પિતા ગુજરાતના એક ગામડેથી આવીને મધ્ય પ્રદેશના જબલપુરમાં વસી ગયા. મારો જન્મ જબલપુરમાં થયો. નાનપણમાં ગુજરાત આવવું-જવું ચાલતું રહ્યું. પછી ધીમે ધીમે ઓછું થતું ગયું અને છેવટે અમે મધ્ય પ્રદેશના નિવાસી થઈ ગયા. હું હિન્દી-ગુજરાતી બંને જાણું છું, પરંતુ મારાં બાળકો હિન્દી વધુ ને ગુજરાતી ઓછું જાણે છે. બે-ત્રણ પેઢી પછી અમારું કુટુંબ પૂરેપૂરું હિન્દીભાષી થઈ જશે.

શૂલપાણેશ્વર મંદિરના પૂજારી ત્રિવેદીજી મૂળે મધ્ય પ્રદેશના છે. ગાડરવારા નજીક એક ગામના. ઘરમાં હિન્દી બોલે છે, ગામલોકો જોડે ગુજરાતી. એમના દીકરા ક્યારેક હિન્દી બોલે છે તો ક્યારેક ગુજરાતી અને એમનાંય બાળકો તો ગુજરાતી જ બોલે છે. બે-ત્રણ પેઢી પછી એમનું કુટુંબ પૂરેપૂરું ગુજરાતીભાષી થઈ જશે.

આપણા દેશમાં આવા આંતરપ્રવાહો સદીઓથી ચાલતા આવ્યા છે ને દેશની એકતાની સુદૃઢ કરતા રહ્યા છે.

ભવિષ્યની પેઢીઓ પૂરેપૂરી નવા પ્રાંતની થઈ જશે, તેમ છતાં એમના મનના ઊંડાણમાં પોતાના વડવાઓના પ્રાંત પ્રત્યે પ્યારની કાંઈને કાંઈક ભાવના તો રહેવાની જ. વળી હું તો બચપણમાં ગુજરાતમાં રહ્યો છું. એની ધૂળમાં રમ્યો છું, એની શાળાઓમાં ભણ્યો છું. ગુજરાતની ભૂમિ જોઈને જો હું આંદોલિત થઈ ઊઠ્યો છું, તો એ સ્વાભાવિક જ ગણાશે.

શૂલપાણેશ્વર ગુજરાતનું નાકું છે. અહીંથી ગુજરાત શરૂ થાય છે. અહીંનું પહાડી એકાંત પાછલી યાત્રામાં જ ગમી ગયું હતું, પણ ઘરે જવાની ઉતાવળ હતી એટલે એક જ દિવસ રોકાણા હતા. આ વેળા અહીં ત્રણ-ચાર દિવસ રહેવાનો નિર્ધાર કરીને જ ઘરેથી નીકળ્યા હતા.

નદીનું પાણી ડહોળું છે. ડુંગરાઓ પર હરિયાળી છે. એમણે નવો વેશ સજી લીધો છે. એ એવા નાગા નથી, જેવા અમે એમને અમારી પાછલી યાત્રામાં જોયા હતા. આ ચમત્કાર વર્ષોનો છે. મેં મારી નોટબુકમાં લખ્યું :

પાણી

જ્યારે સમુદ્રથી આવે છે ત્યારે વાદળ

અને જાય છે ત્યારે નદી કહેવાય છે.

વાદળ ઊડતી નદી છે

નદી વહેતું વાદળ છે!

વાદળથી વર્ષા થાય છે

વર્ષા આ ધરતીની શાલભંજિકા છે

એના પદાઘાતથી ધરતી મહોરી ઊઠે છે!

અને જ્યારે વર્ષા નથી હોતી

ત્યારે આ કામ નદી કરે છે.

વર્ષા અને નદી – ધરતીની બે શાલભંજિકાઓ.

વિચાર અને કર્મ (કલ્પના અને યથાર્થ)

આત્માની શાલભંજિકાઓ છે.

એના પદાઘાતથી

આત્મા પલ્લવિત પુષ્પિત થાય છે!

વાધળા ધરા પર ઊતરીને સાર્થક થાય છે

વિચાર કર્મમાં પરિણત થઈને કૃતાર્થ થાય છે.

બાદમાં આ પંક્તિઓ મેં મારા એક કવિમિત્રને બતાવેલી. એમણે એ જોતાં જ રદ કરી દીધી. કહે, ‘તમે તો ઉપદેશ આપવા લાગ્યા. કવિતામાં ઉપદેશ ન હોવો જોઈએ.’ મેં કહ્યું, ‘તમારો આ ઉપદેશ, કે કવિતામાં ઉપદેશ ન હોવો જોઈએ, મને શિરોધાર્ય છે!’

જાણું છું, કવિ થાવા કરતાં કવિ ન થાવું સારું. કવિતાએ કવિ પાસે એ રીતે આવવું જોઈએ, જે રીતે વૃક્ષમાં પર્ણ આવે છે. એ સહજ-સાધ્ય હોય, પ્રયત્ન-સાધ્ય નહીં. વરદાનની જેમ મળી હોય, દેવની દીધેલ હોય. પણ આ ક્યાં કવિતા છે, આ કવિતાનું બચ્ચું છે! જોડકણું છે! આને પણ શું એવી જ કઠણ અગ્નિ-પરીક્ષા આપવી પડશે?

અહીં આવ્યે આજે ત્રીજો દિવસ છે. આજે શરદપૂર્ણિમા છે. આજે ચાંદો ફાંટ ફરીને ચાંદની લાવશે. વળી આજ સાંજ સુધી મારા બે વિદ્યાર્થીઓ પણ આવી જશે. પછી કાલથી ચાલશું.

પરંતુ સાંજ રાતમાં ઢળી ગઈ, પણ વિદ્યાર્થીઓ ન આવ્યા. આ દુર્ગમ સ્થળમાં રાત્રે તો આવી જ ન શકે. અને એમના આવવાની આશા છોડી દીધી.

પૂનમનો ચાંદો ઊગી ગયો છે પણ હજી એનું અજવાળું આવ્યું નથી. ચાંદો કાંઈક ઉપર ચડે, તો અજવાળું આવે.

જમીપરવારીને મંદિરના દરવાજા બહાર ઓટા પર બેઠો હતો. નવ વાગ્યા હશે. ત્યાં ઓચિંતાની અંધારાને ચીરીને આવતી થોડી આકૃતિઓ દેખાવા લાગી. થોડી વારમાં બિલકુલ પાસે આવી ગઈ. હું ચોંકી ઊઠ્યો. મારી આંખો પર વિશ્વાસ કરું કે ન કરું! ભાવાવેશમાં ચીસ પાડી ઊઠ્યો, ‘કોણ અનિલ! આવડી રાતે! ગજબ કરી દીધો!’

ત્યાં તો મલય પણ આવી ગયો.

‘આવા અંધારામાં તમે કેવી રીતે આવ્યા?’

શૂલપાણેશ્વરથી નવાગામ ત્રણ કિલોમીટર છે. પાછલી વેળા સડકથી ચાલીને અમે ત્યાં એક કલાકમાં પહોંચી ગયા હતા. પણ ચોમાસામાં નદીના પટમાં જ બનેલી સડક ધોવાઈ ગઈ છે અને પહાડી પગદંડી એટલી મુશ્કેલ છે કે આ વેળા ત્રણ કિલોમીટર ચાલતાં અમનેત્રણ કલાક થયા – એ ય દિવસે! આવે અંધારે આ કેમ કરીને આવી ગયા!

‘લોકોએ અમને સહેલો રસ્તો બતાવ્યો. ઠીકઠીક દૂર સુધી અમે સામે કાંઠેથી આવ્યા. પછી નાવથી નર્મદા પાર કરીને આ કાંઠે આવ્યા ને નાવવાળાને સાથે લીધો. આજે અમારે કોઈ પણ રીતે અહીં પહોંચવું હતું. નહીં તો કાલે તમે અહીંથી ચાલી નીકળત.’

‘હા, પણ હું કાલે પણ તમારી વાટ જોત. જો કાલે ન આવત, તો પરમ દિવસે નીકળત.’

‘તો મહેરબાની કરીને પરમ દિવસે જ નીકળજો. અમે એટલા થાકી ગયા છીએ કે કાલે નીકળવાની હિંમત નથી.’

‘ભલે, પરમ દિવસે નીકળીશું.’

હવે હું નિશ્ચિંત થઈ ગયો. નિશ્ચિંત થઈને નર્મદાકાંઠે ચાલ્યો ગયો. આકાશમાં પ્રકાશનો ભવ્ય મહોત્સવ શરૂ થઈ ગયો હતો. ચાંદાએ પોતનો જાદુનો દાબડો ખોલી દીધો હતો. ને ચાંદની ધાર બાંધીને વરસી રહી હતી. ક્યારેક હું ચાંદની ઠાલવતા ચાંદાને જોતો, ક્યારેક ચાંદનીની ચાદર ઓઢીને સૂતેલા ડુંગરાઓને જોતો, તો ક્યારેક ચાંદીશી ઝળાંહળાં થતી નદીને જોતો. નયનોને આવો ઉત્સવ ફરી ક્યારે જોવા મળશે!

પાછલા ત્રણ દિવસોથી ચાંદાને હું બારીકાઈથી જોતો રહ્યો હતો. કાલસુધી એ કાંઈક અધૂરો જણાતો હતો. અરે, આજે જ્યારે નીકળ્યો હતો ત્યારેય લાગતું હતું કે આમાં તલભાર પણ ઊણપ રહી ગઈ છે, પરંતુ હવે એ પણ પૂરી થઈ ગઈ છે. હવે મધરાતે ખરેખર પૂર્ણચંદ્ર છે. હવે એ દરેક રીતે સુરેખ, સુઘડ અને સંપન્ન જણાઈ રહ્યો છે. સંપન્ન તો એટલો બધો કે ક્યાંક પોતાની જ ચાંદનીના ભારથી તૂટી ન પડે!

મને લાગ્યું કે ચાંદો બહુ ધીમે ધીમે ચાલી રહ્યો છે. એને કદાચ ખબર પડી ગઈ છે કે આજે એના ભીતરનું સમસ્ત અમૃત છલકાઈ છલકાઈને બહાર આવી રહ્યું છે. એ કદાચ વધુથી વધુ સમયસુધી આ અમૃતને લૂંટાવતો રહેવા ચાહે છે.

ધરતી ઉપર કોઈક વરદાનની જેમ ચાંદની ઊતરી રહી છે ને નર્મદાખીણને રેલમછેલ કરી રહી છે.

મને થયું, આ કેવી અજબ વાત છે કે ચાંદાનો પ્રકાશ એનો પોતાનો નથી. સૂરજનો તડકો જ ચાંદાના ધરાતલથી ટકરાઈને ચાંદની બની જાય છે. ચાંદો સર્જક નહીં, અનુવાદક છે! એ

તડકાનો ચાંદનીમાં અનુવાદ કરે છે! કેવો દિવ્ય અનુવાદ! તડકામાં એ મોહિની ક્યાં છે જે ચાંદનીમાં છે! ચંદ્રને અનુવાદક કહેવો, અનુગાયક કહેવો કે અનુસર્જક કહેવો, એ જ સમજમાં નથી આવતું!

(મૂળ વાદકની કૃતિને એના લય અને તાલ સાચવીને એક ભાષામાંથી બીજી ભાષામાં આબાદ ઉતારે એ અનુ-વાદક!)

પણ મારી અનુવાદવાળી આ ઉપમા અડધી જ સાચી છે. અનુવાદ અરસપરસ થઈ શકે. તડકાનો ચાંદનીમાં તો અનુવાદ થાય, પણ ચાંદનીનો તડકામાં અનુવાદ ન થાય! જેમ દૂધમાંથી દહીં થાય, પણ દહીંનું દૂધ ન બને. તો ચંદ્ર પાસે એવું કોઈક દિવ્ય રસાયન છે, એવું કોઈક મેળવણ છે, જેનાથી એ તડકાનું ચાંદનીમાં રૂપાંતર કરે છે. બિચારો સૂર્ય! એની પાસે આવું કોઈ મેળવણ નથી!

મોડી રાતે જ્યારે પાછો આવ્યો, ત્યારે મંદિરનો દરવાજો બંધ થઈ ગયો હતો, પણ લાકડાના એ મોટા દરવાજામાં એક નાની ખડકી હતી. એ ટપીને હું અંદર આવ્યો તો મારી સાથે નદીનો શોર પણ અંદર ઘૂસી આવ્યો! ખડકી બંધ કરી દીધી તો શોર બહાર રહી ગયો.

બહુ રમણીય સ્થળ છે શૂલપાણેશ્વરનું આ પ્રાચીન મંદિર. આપણાં મંદિરો બહુધા પૂર્વાભિમુખ હોય છે, પણ આ પશ્ચિમાભિમુખ છે, અને એ સારું જ થયું છે. એને ડાબે પડખે દેવનદી ને જમણે પડખે નર્મદા છે. મંદિરના પ્રવેશદ્વાર પર ઊભા રહીએ, તો સામે વહેતી દેવનદી દેખાય (બાજુમાં જ એનો નર્મદા જોડે સંગમ થાય છે.) ને સામે પહાડોની હારમાળા વચ્ચે દૂર સુધી લહેરાતી નર્મદા દેખાય. ખરેખર સુંદર સ્થાન છે. આ મંદિરો માટે અપાર સૌંદર્યવંતા સ્થાનોની પસંદગી કરનાર આપણા પૂર્વજો સાધુ-સંન્યાસી હતા કે કવિ-કલાકાર, કહેવું મુશ્કેલ છે.

અહીંથી દેવનદીની એકદમ ઊભી ને ઊંચી ભેખડ દેખાતી રહે છે. ભેખડ ઉપર ટચૂકડું ગામ છે. જરા આગળ દેવનદીમાં સુંદર ધોધ છે. અમે આ બધું જોઈ આવ્યા છીએ પણ આજે અનિલ અને મલયની જોડે ફરીથી જઈશું.

દેવનદી પાર કરીને, ખડક ચડીને ઉપર આવી ગયા. અહીંનું મંદિર જોયા બાદ દેવનદીનો ધોધ જોયો ને જે પથરાળ કુંડમાં એ પડે છે, એ રુદ્રકુંડને પણ જોયો. દેવનદી, ઘાયલ વાઘણ જેવી, શોર અને ગર્જન સાથે રુદ્રકુંડમાં ખાબકે છે ને પછી તંગ ભેખડો વચ્ચે વાંકાયૂકા વળાંક લેતી વહે છે ને નર્મદાને મળે છે.

અહીંના મંદિરની નીચે, દેવનદીની ઊભી ભેખડમાંથી પાણી ઝરે છે. ગામલોકોએ અહીં વાંસના બે ટુકડા ગોઠવ્યા છે, એટલે એમાંથી બે જળધારા અવિરત પડતી રહે છે. ગામની સ્ત્રીઓ અહીં આવે છે, ધાર નીચે બેસીને નહાય છે, કપડાં ધુએ છે અથવા પાણી ભરે છે. શૂલપાણેશ્વરના મંદિરેથી અમને આ બધું દેખાતું રહેતું. જ્યારે અહીં આવ્યા છીએ, તો એ ઝરણાને પણ જોતા જઈએ. એકદમ ઊભી કેડીએથી એક એક કદમ નીચે ઊતર્યા. ચીકણી ભીની માટીને લીધે પગ લપસતા હતા. બહુ મુશ્કેલીએ ઝરણ સુધી પહોંચ્યા. હાથમાં એની ધારાને લીધી, આંખો ઠંડી કીધી ને ખોબેખોબે એ સ્વચ્છ શીતળ જળને ધરાઈને પીધું.

થોડી વારમાં ત્યાં બે સ્ત્રીઓ આવી. એક પછી એક નહાઈ, પછી માથા ઉપર ઘડા રાખીને લપસણી કેડી પર ગારો ખૂંદતી ખૂંદતી ઉપર ચડવા લાગી. અમને ખાલી હાથે ચડવું મુશ્કેલ

થશે, ત્યારે આ ત્રણત્રણ ભરેલા ઘડા લઈને સહેલાઈથી અને દઢતાપૂર્વક ઉપર જઈ રહી છે. આટલી સહેલાઈ અને ખૂબસૂરતીની સાથે માત્ર પહાડી સ્ત્રીઓ જ ચાલી શકે. સ્પષ્ટ છે કે એમને ભરેલા ઘડે ચડવા-ઉતરવાનો લાંબો અભ્યાસ છે.

જાણ્યેઅજાણ્યે મારા મનમાં આ વાત છે કે આ સુંદર સ્થળે બને એટલું રહી લો. ધરાઈને જોઈ લો. પંદરેક વર્ષ પછી તો આનું અસ્તિત્વ જ સમાપ્ત થઈ જશે. એટલે જ હું અહીં ચાર દિવસથી જામ્યો છું.

પરકમ્માવાસીઓ વિષે વાત નીકળી તો પૂજારીજીએ કહ્યું, ‘થોડા સમય પહેલાં અહીંથી એક બાવો નીકળ્યો હતો. એ દંડવત્ કરતો કરતો પરિક્રમા કરી રહ્યો હતો. એના આવતા પહેલાં જ વાત ફેલાઈ જતી કે દંડૌતી બાબા આવી રહ્યા છે જે દરેક રોગની દવા આપે છે. ભોળા ગ્રામીણોની ભીડ લાગી જાય. એ દરેક રોગીને એક દંડો મારે, પછી ભભૂત અથવા કંઈક દવા આપે. હું દમનો જૂનો રોગી છું. રોગ આગળ ભલભલા લાચાર થઈ જાય છે. ન કરવાનું કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. પહેલાં તો હું એની જાળમાં ન આવ્યો, પણ પછી મારીય મતિ મારી ગઈ. એક દંડો મેં પણ ખાધો.’

‘કાંઈ ફાયદો થયો?’

‘શાનો ફાયદો! ફાયદો ન થવાનો હતો, ન થયો. જ્યાં સુધી ખબર પડે કે દવાથી કાંઈ ફાયદો ન થયો, ત્યાં સુધી તો એ દૂર નીકળી ગયો હોય! સારો ધંધો કરી રહ્યો છે.’

ત્રીજે પહોરે અમે નર્મદાની ઉપરવાસ દૂર સુધી ફરવા નીકળી ગયા, જેથી અનિલ અને મલયને ઝાડીની કાંઈક ઝલક મળી જાય. જોકે ઝાડી અહીં સમાપ્ત થઈ રહી છે એથી ડુંગરા એવા સઘન નથી, તેમ છતાં કાંઈક ઝાંખી તો મળી જ રહે છે. અનિલ તો આગળ આગળ ભાગી રહ્યો છે, કેમ જાણે પાછલી યાત્રામાં ન આવી શકવાની પોતાની મજબૂરી ભરપાઈ કરી રહ્યો ન હોય.

કાલે પૂર્ણિમાની રાત્રે ગામમાંથી ભજનના સ્વર આવી રહ્યા હતા. અમારા અનુરોધ પર ગામની ભજનમંડળી આજે રાત્રે મંદિરે આવીને અમને ભજન સંભળાવશે.

જમીપરવારીને બેઠા હતા કે ભજનમંડળી આવી ગઈ. પ્રારંભિક સ્તુતિ બાદ જે પહેલું ભજન શરૂ થયું કે હું ખીલી ઊઠ્યો. મારા રૂંવે રૂંવે આનંદ પ્રગટ્યો. આ તો એ જ પ્રાર્થના હતી, જે આજથી લગભગ પંચાવન વર્ષો પહેલાં, ગુજરાતના સુદૂર કચ્છ-અંજારના મારા નાનાશા ગામ કુંભારિયામાં હું બાળપોથીમાં ભણ્યો હતો!

મારું અતીત મારી સામે ખડું થઈ ગયું. મારી આંખોની સામે મારું ગામ, મારી શાળા, નદી, પાદર, તળાવ બધું સાકાર થઈ ગયું. લગભગ અડધી સદીના અંતરને એક ઝાટકે ચીરીને હું ક્યાંથી ક્યાં પહોંચી ગયો હતો! આ ગીતે તો મને મારું બચપણ પાછું આપી દીધું!

ઓ ઈશ્વર ભજિયે તને

મોટું છે તુજ નામ

ગુણ તારા નિત ગાઈએ

થાય અમારાં કામ.

લગભગ ૬ વર્ષની ઉંમરે આ પ્રાર્થના સાથે મેં મારા શિક્ષણનો આરંભ કર્યો હતો. આજે ૬૦ વર્ષની ઉંમરે આ જ પ્રાર્થના સાથે નર્મદાકાંઠેની મારી ગુજરાતયાત્રાનો આરંભ કરી રહ્યો છું!

થોડી વાર માટે હું મારા શૈશવની સ્મૃતિઓમાં ખોવાઈ ગયો. આ બાજુ એક ગાયકે સારંગી પર એક બીજું ભજન શરૂ કર્યું હતું :

તું તારા તનમાં તપાસ મારા ભાઈ રે,

ભમ્મર ગુફામાં ભીતર ભોંયરાં

હંસા ફરે ત્યાંના ત્યાં...

જેમ જેમ રાત જામતી ગઈ, તેમતેમ ગાયકોનો કંઠ વધુ ગળતો ચાલ્યો. તેઓ ભાવવિભોર થઈને સંભળાવતાં રહ્યા, અમે રસવિભોર થઈને સાંભળતા રહ્યા.

સવારે ખબર પડી કે અનિલના જોડા કોઈક ચોરી ગયું છે.

અમારો સામાન મંદિરની પરસાળમાં ખુલ્લો પડ્યો રહેતો. ચાર દિવસમાં એક સોયની પણ ચોરી નહોતી થઈ. પણ કાલે રાત્રે ભજનમંડળીની સાથે ગામના બીજા લોકો પણ આવ્યા હતા. એમાંથી જ કોઈક લઈ ગયું. કેનવાસના મોંઘા જોડા હતા. એટલું સારું થયું કે અનિલે સ્પંજની ચંપલની એક જોડ પણ રાખી લીધી હતી. એટલે ઉઘાડા પગે ચાલવાની નોબત ન આવી, પણ શ્યામલાલ તો ઉઘાડા પગે જ ચાલશે.

આમ, શૂલપાણેશ્વરના મંદિરમાં ચાર દિવસ રહ્યા બાદ, ૯ ઓક્ટોબર ૧૯૮૭ની વહેલી સવારે અમે ચારે ચાલી નીકળ્યા. આ આનંદલોકમાંથી નિર્વાસિત થવું ગમતું તો નથી, પણ સમુદ્રકાંઠે વેળાસર પહોંચવું જરૂરી છે. દિવાળીના તહેવારોમાં સામે કાંઠે લઈ જનાર નાવ બંધ રહે છે. જો મોડા પડશું તો નાવ ચૂકી જશું એટલે ચાલી નીકળ્યા. શ્યામલાલ મારી જોડે ત્રીજી વાર ચાલી રહ્યો છે, અનિલ બીજી વાર અને મલય પહેલી વાર. લગભગ અઢી વરસના ગાળા બાદ નર્મદા પરિક્રમાનો મોરચો અમે ફરી સંભાળી લીધો છે.

(‘પરિક્રમા નર્મદામૈયાની’-માંથી; અહીં ‘પ્રવાસ-નિબંધ-સંચય, ગૂર્જર, ૧૯૯૮-માંથી’)

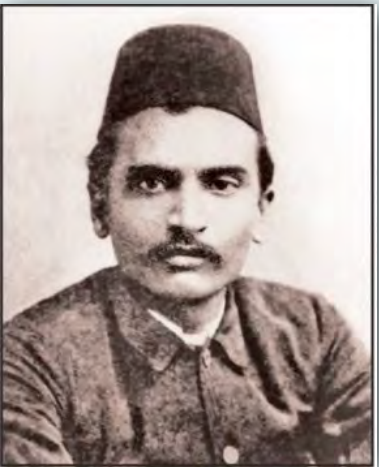

માસ્તર નંદનપ્રસાદ (વાર્તા) : રણજિતરામ મહેતા

વિશે- // નિરંજન ભગત

આ સદી[૨૦મી]ના આરંભે લગભગ એક દસકો (૧૮૯૭-૧૯૦૫). આ નગરમાં રણજિતરામ અંગ્રેજી મિશન હાઈસ્કૂલમાં વિદ્યાર્થી હતા ત્યારે ‘ધી યંગ મેન્સ યુનિયન’ના સભ્ય થવાથી માંડીને ૧૯૦૫માં પ્રથમ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્થાપક થવા લગીનો જે પુરુષાર્થ કર્યો તે ગુજરાતના પ્રજાજીવનના ઇતિહાસનું એક ભવ્ય સુંદર પ્રકરણ છે. નર્મદ પછી અને ગાંધીજી પૂર્વે જો કોઈ વ્યક્તિ ગુજરાતના પ્રજાજીવનના મહાપ્રશ્નોના – આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક પ્રશ્નોના પ્રાણસમા સાહિત્ય અને શિક્ષણના પ્રશ્નોમાં સૌથી વધુ સચિંત અને સક્રિય હોય તો તે રણજિતરામ. પાંત્રીસ વર્ષની અતિકાચી વયે અકસ્માતથી રણજિતરામનું મૃત્યુ થયું. એથી એમનું વ્યક્તિત્વ જેમાં નિઃશેષપણે પ્રગટ થયું હોત એવો ગુજરાતના ઇતિહાસનો ગ્રંથ તો વણલખ્યો જ રહ્યો. ‘રણજિતકૃતિ સંગ્રહ’ અને ‘રણજિતરામના નિબંધો’ – રણજિતરામના આ બે ગ્રંથોનું મરણોત્તર પ્રકાશન થયું. એમાં એમનાં પચાસેક લખાણો પ્રજાને સુલભ છે. પંદરેક વર્ષના લેખનકાળમાં રણજિતરામે વીસ જેટલાં સામયિકોમાં સોએક લખાણો કર્યાં છે. આમ, હજુ એમનાં અરધોઅરધ લખાણો અગ્રંથસ્થ છે. તે સૌ સત્વરે ગ્રંથસ્થ થાય એવું ઇચ્છીએ. બે પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં નવલકથા, ટૂંકી વારતા, સંવાદ, નિબંધ, મૃત્યુનોંધ, અવલોકન આદિ સ્વરૂપોમાં સર્જન અને વિવેચનનાં લખાણો છે. એમાંથી એક ટૂંકી વારતાનો આપણા યુગના સંદર્ભમાં અને આજના મારા વ્યાખ્યાનના વિષયના સંદર્ભમાં સવિશેષ મહિમા છે, અને છે તે ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ.’

એનો આરંભ આ પ્રમાણે છે.

‘રવિવાર છે, નિશાળમાં રજા છે. માસ્તર નંદનપ્રસાદને આજે મગજમારી નથી. છ-છ દિવસ થયા બાદ લખવા-વાંચવાના કરેલા મનસૂબા આજે અમલમાં મૂકવાના છે. આજનો દિવસ વીતી જશે તો પછી આવતા રવિવારે વાત જવાની. અને વચમાં વળી છ દિવસનો ગાળો વધવાનો. આવડી ભયંકર ચિંતા છતાં આજે કેમ જાણે માસ્તરસાહેબ સ્તબ્ધ જેવા છે. રાહ જ જોયા કરે છે. વાંચવા માટે એકઠાં કરેલાં પુસ્તકો ટેબલ પર ખડકાઈ પડ્યાં છે. પૂંઠા પરનાં નામો તેમનું ચિત્ત, તેમની દષ્ટિમાત્ર આકર્ષવા શક્તિગારથી સજ્જ છે. રોજનીશીમાં લખેલી અથવા ‘ફાઈલ’ કરેલી ટિપ્પણીઓ નિબંધો કે વાર્તાઓ કે કાવ્યોમાં શરીક થવા તલપાપડ થઈ રહી છે. પણ વ્યગ્ર

નંદન કોઈની પરવા કરતો નથી. તેના શેખચલ્લી મગજમાં આજે બુટ્ટાઓ ઊઠતા નથી. તેની કલ્પના સ્વપ્નોની મનોહર સૃષ્ટિપરંપરા આજે રચતી નથી. તેની મહેચ્છાઓ આજે ભવિષ્યને વર્તમાન કરવા દોડતી નથી. તેની લાગણીઓ આજે કોઈ સુંદર કે પુણ્ય વસ્તુ માટે વહેતી નથી.

ક્યાં છે એના મુખ પર પથરાઈ રહેતી ગંભીરતા? સુજનતા? સંસ્કારિતા? સૌમ્યતા? મ્હાન તેજસ્વિતા? આજ ક્યાંથી આવી છે વ્યગ્રતા? કાલિમા? નિસ્તેજતા? નિરુત્સાહિતા? પિશાચતા? માસ્તરસાહેબ શી ગડમથલમાં ગૂંચાયા છે?

ખુરશી પરથી ઊઠી ગાદીતકીએ પડ્યા પણ ત્યાંએ ચહેન નહીં, ત્યાંથી ઊઠી ટેલવા માંડ્યું. નદી પરથી આવતા ઠંડા પવનનો કંટાળો આવ્યો. પડ્યા બિછાનામાં. ‘કાન્તના સહદેવ! આપણી સરખી અવસ્થા છે’ એવું બબડ્યા. આમતેમ આળોટ્યા. ઓશીકાં માથા તળે મૂક્યાં, ત્યાંથી લઈ પગ તળે મૂક્યાં, વળી ઊંચકી છાતી પર રાખ્યાં. પડખે ગોઠવ્યાં પણ સ્વથતાની વીજળી ક્યાંએથી શરીરમાં ન આવી. પગ પછાડ્યા, હાથ અફાડ્યા, રોવાનું મન કર્યું પણ આંસુ સુકાઈ ગયાં હતાં. પથારીમાંથી સફાળા ઊઠ્યા. ‘બુકકેસ’માંથી ‘કાવ્યમાધુર્ય’ કહાડ્યું. અનુક્રમણિકા પરથી ‘અતિજ્ઞાન’ શોધી વાંચ્યું. ‘સહદેવ, કઈ સુરા હું પીઉં ઉ!’

પછી નંદનપ્રસાદની નગરયાત્રા છે. શહેરના કોટની રાંગે રાંગે નંદનપ્રસાદ ચાલ્યા જતા હતા. આ નગરયાત્રામાં નગરના વિવિધ માર્ગો પર મસીદ, મંદિર, ચહાખાનું, ચોપડીઓનું દુકાન, દારૂનું પીઠું અને યુરોપીઅન જીમખાના એમ છ સ્થળોનાં દર્શનથી નંદનપ્રસાદના મન અને હૃદયમાં અસંખ્ય વિચારો નંદનપ્રસાદની એકોક્તિ રૂપે પ્રગટ થયા છે. મુસલમાન થયો હોત તો, વોરો થયો હોત તો, બંગાળમાં જન્મ્યો હોત તો, પંજાબમાં જન્મ્યો હોત તો, મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો હોત તો, વિલાયતમાં જન્મ્યો હોત તો, અમેરિકામાં જન્મ્યો હોત તો – આ ‘જો-તો’ના ગીતના અંતરા જેવા શું શું થાત એના અસંખ્ય ઉત્તરો છે, પણ ગુજરાતમાં માસ્તર તો ન થાત એ એનું ધ્રુવપદ છે. પોતે ગુજરાતમાં માસ્તર છે એ નંદનપ્રસાદનું વાસ્તવ છે. એમાંથી સ્થળમાં કે કાળમાં ક્યાંય એમનો છુટકારો નથી. પોતે એક નિશ્ચિત સ્થળકાળમાં, એક વિશિષ્ટ સમાજમાં વીસમી સદીના આરંભે ગુજરાતમાં જીવે છે એથી ધર્મમાં, સાહિત્યમાં, કવિતાપ્રેમમાં, ક્યાંય એમનો મોક્ષ નથી. પોતાને એકમાત્ર વાચનનું બૌદ્ધિક વ્યસન છે એથી સુરામાં એમના મનનું નિર્વાણ નથી. પોતાને એકમાત્ર નેત્રની ઇન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિ છે, એથી અન્ય ઇન્દ્રિયો – કર્ણેન્દ્રિય, દ્રાણેન્દ્રિયની પ્રવૃત્તિઓ – સંગીત, સુગંધ-માં એમના હૃદયની મુક્તિ નથી. માસ્તર નંદનપ્રસાદનો અંત આ પ્રમાણે છે :

‘આજે શું થયું છે મને? શો રોગ થયો છે? આ માસ્તરની જિંદગી તોબા છે. બી.એ. – એમ.એ. થઈ નાના પોટ્ટાઓને A.B.C. શીખવવી; હિન્દુસ્તાનનો ઇતિહાસ ગોખાવવો, ભૂગોળનાં નદી-ગામ નકશામાં બતાવવાં, અને બજારમાં ખરીદી કરવા જાય ત્યાં ભાવ, માપ, તોલના હિસાબો કરતાં ન આવડે એવી રીતે વ્યાજના, શેરના રેલવેના દાખલા શીખવવા. રોજ પાંચ કલાક લેવાદેવા વિના માથું પકવવું, દશ વર્ષ વૈતરું કરીએ ત્યારે પાંચ કે દસનું પ્રમોશન

મળે. રોજ બપોરનું વૈતરું ઓછું હોય તેમ સાંજે ક્રિકેટ રમવા કે રમાડવા જવું, ડ્રિલ કરાવવી; સવારે ઘરે વળી એક્સરસાઈઝો તપાસવી. ઉપરાંતમાં સમાજસેવાનું લફરું વળગ્યું હોય તે જુદું. કયાંક ભાષણ કરવાનાં હોય, વ્યવસ્થાપક કમિટીમાં હાજર રહી વ્યવસ્થા કરવાની હોય, વર્તમાનપત્ર કે માસિકની ભેટની ચોપડી લખવાની હોય, ખાસ અંકને માટે લેખો લખવાના હોય, નાતના ચોપાનીઆ માટે વાર્તા લખવાની હોય, સનાતન ધર્મની કે સ્ત્રી-શિક્ષણની કે સાહિત્ય પરિષદની પરીક્ષા લેવાની હોય, જે ન હોય તે ઓછું; લડાઈનાં કારણોથી લોકોને વાકેફ કરવા ભાષણો કરવાનાં અને તરજૂમા કરવાના તે વળી જુદું. લેડી વિલિંગડનના ફંડ માટે કે બેલ્જીઅન બાળકો માટે ફંડ ઉઘરાવવાનું એમાં પાડ કોનો? ‘પ્રાઈઝ ડિસ્ટ્રિબ્યુશન’ના પ્રસંગ માટે ‘રેસિટેશન’ તૈયાર કરવામાં અઠવાડીઆનાં અઠવાડીઆં ગાળવાં, હોલિકા સંમેલન, જુગાર નિષેધક, નાતોની પરિષદ એ બધામાં ઘૂમવાનું, ભાષણો કરવાનાં, એનાં દુઃખ વળી ક્યાં રોવાં?

આટલું આટલું કરીએ તોએ અમારી ગણતરી નહીં; અમને સુખ નહીં, વૈભવ નહીં, વિલાસ નહીં, પ્રતિષ્ઠા નહીં, કીર્તિ નહીં, માન નહીં, અકરામ નહીં; જિંદગીમાં મીઠાશ નહીં, હોંસ નહીં, આગ્રહ નહીં, શ્રદ્ધા નહીં, પરોણો નહીં, અંકુશ નહીં, ઉત્તેજન નહીં, ઉલ્લાસ નહીં, હતાશા, કડવાશ, મૂંઝવણ, યંત્રણા, સ્તબ્ધતા, પ્રવચના, સભ્ય દોંગાઈ રેંસી નાંખે છે. જીવતા અમને શબ જેવા ફેરવે છે.

આમાં મારો તો પત્તો જ નથી ખાતો. ennui ખાઈ જાય છે. Lotos Eater-ના દ્વિપમાં જઈ વસવાની ઉમેદ જેવી જન્મે છે તેવી જ નાશ પામે છે. Vanity છે. પ્રભુ! Vanitas Vanitatum.

આપઘાત કરી છૂટવામાં જ બહેતર છે. દેહનાં બંધન નહીં, સંસારનાં નહીં, દેશનાં નહીં, કાળનાં નહીં, રાજ્યનાં નહીં, સગાંનાં નહીં, વહાલાંનાં નહીં; જંજાળો નહીં, ઉપાધિ નહીં, આધિ નહીં, વ્યાધિ નહીં, આત્મા સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર, છૂટો, મુક્ત. કોઈનું દાસત્વ તો નહીં જ. નરસિંહરાવ કહે છે કે આપઘાતી અસૂર્યલોકમાં જાય છે. સારું, સૂર્યલોકની બેડીઓ તો ત્યાં નથી એ ઓછું સુખ છે?

મારી મૃત્યુનોંધ કેવી લખાશે? નહીં હું મહાકવિ, સેનાની, રાજ્યપુરુષ, ઉદ્યોગવાહક, વૈજ્ઞાનિક કે કલાવિશારદ. કોઈ નહીં લખે કે Ennui અને Vanityથી આપઘાત કર્યો? નોંધ જાતે તૈયાર કરી પછી મરવું. એ પણ જમાનાની તાસીર.’

નંદનપ્રસાદ ‘લડાઈનાં કારણોથી લોકોને વાકેફ કરવાં; શહેરના કોટની રાંગે રાંગે’ તથા ‘વહુ હોત તો’ શબ્દો સૂચવે છે તેમ, ૧૯૧૪-’૧૯ના પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધના સમયે ગુજરાતના એક નગર – અમદાવાદમાં મધ્યમ વર્ગના, મધ્યમ વયના અપરિણીત મનુષ્ય છે. એથી એમના જીવનમાં સામાજિક એકલતા તો છે જ. સાથે સાથે આધ્યાત્મિક એકલતા પણ છે. એ અતિ સંવેદનશીલ મનુષ્ય છે. વ્યવસાયે શિક્ષક છે એથી અનેક સંદર્ભો – આર્થિક, રાજકીય, સામાજિક, નૈતિક, ધાર્મિક, આધ્યાત્મિક, સાહિત્યિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભોમાં એ અતિસભાન છે. પણ સાથે સાથે

આત્મસભાન પણ છે. એ એમના સામાજિક ધર્મનું, સાંસારિક કર્તવ્યનું સંપૂર્ણપણે સતત પાલન કરે છે છતાં એ એકલાઅટૂલા છે; વિખૂટા, વિચ્છિન્ન છે; છિન્નભિન્ન છે. એમના સર્જકના શબ્દમાં કહેવું હોય તો ‘કેન્દ્રભ્રષ્ટ’ છે. એમનો કશાની સાથે સંબંધ શક્ય નથી, કોઈની સાથે સંવાદ શક્ય નથી. એમના મનના વિચારોની અભિવ્યક્તિ શક્ય નથી. હૃદયના ભાવોની સંક્રાંતિ શક્ય નથી. એથી અહીં એમની એકોક્તિ છે. એમનામાં મૌન છે. એમનામાં અસાધારણ આત્મનિરીક્ષણ છે, આત્મવિશ્લેષણ અને આત્મજ્ઞાન છે, આત્મદયા અને આત્મકટાક્ષ છે, એમનામાં ભય અને શંકા છે, ઘોર નિરાશા અને ઘેરો નિર્વેદ છે, નિઃસારતા અને નિર્વીર્યતા છે. એમનામાં સાહસ નથી, શ્રદ્ધા નથી. એમનાનાં નિષ્ક્રિયતા છે, નિષ્ફળતા છે. એમનામાં એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો ‘ennui’ છે, ‘acedia’ છે, મૂઢતા છે, આલસ્ય છે. ન કરવાનું કરવું એ તો પાપ છે જ પણ કરવાનું ન કરવું એ પણ પાપ છે. એ અર્થમાં એમનામાં પાપ છે. એમનામાં, એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો ‘પિશાયતા’ છે. એમનામાં અહમ્ છે. એમનામાં, એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો ‘Vanity’ ‘Vanitas’ ‘Vanitatum’ છે. એ અરોમેન્ટિક રોમેન્ટિક મનુષ્ય છે. એ કરુણમિશ્રિત વ્યક્તિત્વના મનુષ્ય છે. એ વિદૂષક છે. આ બધું હોવા છતાં એમનું નામ નંદનપ્રસાદ છે. એમાં કેટકેટલી વક્તા છે. ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ’ શીર્ષકમાં જ સર્જકે કેટકેટલો કરુણ કટાક્ષ પ્રગટ કર્યો છે. એ બરોબર સમજે છે કે પોતે શૂન્યવત્ છે, નહીંવત્ છે, પોતે કંઈ જ નથી, પોતે એમના જ શબ્દોમાં કહેવું હોય તો ‘જીવતા શબ’ જેવા છે. એ એક અતિ સામાન્ય મનુષ્ય છે, એમને માટે કોઈને સદ્ભાવ નથી, સ્નેહ નથી, સમજ નથી, આદર નથી, પ્રેમ નથી. એમને માટે ક્યાંય આરો નથી, ઓવારો નથી, સમજ નથી, ઉકેલ નથી. આ વિરાટ વિશ્વમાં એમની ક્યાંય સ્વીકૃતિ નથી, એમનું ક્યાંય સ્થાન નથી. એમના પ્રશ્નનો કોઈ ઉત્તર નથી. એમને માટે મૃત્યુ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, સૌ બંધનો-દેહ, સંસાર, દેશ, કાળ, રાજ્ય, સગાં, વહાલાંનાં બંધનોમાંથી આત્મહત્યા જ એકમાત્ર મુક્તિ છે. અસૂર્યલોકમાં જ એમના આત્માનો આનંદ છે. એમનાં અંતિમ વાક્યોમાં એમની કરુણતાની પરાકાષ્ટા છે. એ બરોબર સમજે છે કે પોતાનું જીવન તો કોઈ નહીં સમજે. એટલે એ કહે છે ‘નોંધ જાતે તૈયાર કરી પછી મરવું.’ એમના જીવનમાં તો એકલતા છે જ, પણ એમના મૃત્યુમાં પણ એકલતા છે. એમના અંતિમ શબ્દો છે ‘એ પણ જમાનાની તાસીર.’ કથાના અંતિમ વાક્યમાં કથાનું રહસ્ય પ્રગટ થાય છે કે નંદનપ્રસાદનું સમગ્ર જીવન અને મૃત્યુ એ જમાનાની તાસીર છે. રણજિતરામે ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ’માં પાત્રની એકોક્તિ દ્વારા પાત્રના મનના વિચારો, હૃદયના ભાવો અને આંતરચિત્તની અનુભૂતિઓની અભિવ્યક્તિ દ્વારા સ્નિગ્ધ-સુંદર ઊર્મિકાવ્યની સકલ કલાસમૃદ્ધિ સમેતની એક વિરલ ટૂંકી વાર્તાનું સર્જન કર્યું છે. એલિયટે ‘The Love of J. Alfred Prufrock’નું ૧૯૦૯-૧૧માં સર્જન કર્યું, ૧૯૧૫માં પ્રકાશન કર્યું અને પછી એને ૧૯૧૭માં ગ્રંથસ્થ કર્યું. તે જ સમયે રણજિતરામે ‘માસ્તર નંદનપ્રસાદ’નું સર્જન અને પ્રકાશન કર્યું છે એ અત્યંતસૂચક છે.

(‘યંત્રવિજ્ઞાન અને મંત્રકવિતા’માંથી)

A tourist at the gate of Penataran Agung Lempuyang temple, with Mount Agung in the background enshrouded by clouds, in Bali. Indonesian authorities warned that Mount Agung has the potential to erupt imminently, although flights to Bali and its main tourist areas remain unaffected for now. Ulet Ifansasti/Getty Images

અવલોકન-વિશ્વ (સંપાદક રમણ સોની)

// દીપક મહેતા

[‘પ્રત્યક્ષ’ના આ વિશેષાંક ગ્રંથમાં જે પુસ્તકો વિશે વાત થઈ છે એમની] કુલ ભાષાઓ ૨૮ છે. (તેમાંની ૧૬ દેશની, ૧૩ પરદેશની). ૯૦ લેખકોએ લખેલાં ૮૭ પુસ્તકો વિશેના ૭૮ સમીક્ષકોએ લખેલા લેખો. (‘સંપાદકનું કથન’માં ૮૬નો આંકડો લખ્યો છે, પણ અંતે આપેલી ‘ગ્રંથસૂચિ’માં ૮૭ પુસ્તકો નોંધાયાં છે.) અને આ પુસ્તકો તે માત્ર સાહિત્યનાં જ નહિ. સાહિત્ય ઉપરાંત અર્થશાસ્ત્ર, ઇતિહાસવિચાર, કળાવિચાર, ચરિત્ર, ડાયરી, ફિલ્મવિચાર, ભાષાશાસ્ત્ર, શિક્ષણશાસ્ત્ર, સંશોધન અને સંસ્કૃતિવિચારનાં પુસ્તકો પણ ખરાં. સાહિત્યમાં સૌથી વધુ (૧૫) પુસ્તકો નવલકથાનાં, ઉપરાંત કવિતા (૧૪), આત્મકથા (૧૩), વાર્તા (૭) અને વિવેચન (૬)નાં પુસ્તકો. અને આ બધાં જ પુસ્તકો બાવા આદમના જમાનાનાં નહિ, છેલ્લા એક દાયકા દરમ્યાન પ્રગટ થયેલાં – તેમાંય ૬૦ પુસ્તકો તો છેલ્લાં ચારેક વર્ષમાં પ્રગટ થયેલાં...

પણ આ આંકડા રાંકડા લાગે એવો સૂઝભર્યો શ્રમ સંપાદકે કર્યો છે. તેમણે લખનારાઓ પર કે પોતાના પર કૃત્રિમ બંધનો નથી લાદ્યાં, મોકળાશ રાખી છે. અમુક શબ્દોમાં જ લખો, અમુક પ્રકારનાં પુસ્તકો વિષે જ લખો, અમુક રીતે જ લખો – કે ન લખો – એવી લક્ષ્મણરેખા લખનારાઓ ફરતી નથી દોરી. તો એક લેખક એક લેખ, અમુક ભાષા, વિષય કે પ્રકારનાં પુસ્તકો અમુક સંખ્યામાં જ, રજૂઆતની અમુક જ પદ્ધતિ, એવાં બંધનોથી નથી પોતાની જાતને બાંધી. આનો અર્થ એવો નથી કે અહીં સંપાદન-કર્મ નથી. પૂરેપૂરું છે, ચીવટ અને ઝીણવટભર્યું છે. જ્યાં ગુજરાતીમાં લખાયેલા લેખ ન મળ્યા ત્યાં બીજી ભાષામાં લખાવી તેના અનુવાદ કર્યા-કરાવ્યા છે. કોઈ અવલોકનમાં કશુંક ખૂંટતું લાગે તો બીજા કોઈ પાસેથી પૂરક સામગ્રી મેળવીને મૂકી છે. કેટલાક લેખોને અંતે વધતી કોરી જગ્યામાં મૂકવા માટે મહેનત કરીને સુયોગ્ય અવકાશપૂરકો એકઠાં કર્યાં છે. (અને તેની અલગ અનુક્રમણિકા પણ આપી છે.) સાધારણ રીતે ગુજરાતીમાં લખવાથી ન ટેવાયેલા લેખકોનાં લખાણોમાં તો સારી એવી જહેમત સંપાદકને લેવી પડી હોય.

અહીં મૂકેલા લેખોને એક બીજી રીતે પણ જોઈ શકાય – આપણા પ્રબુદ્ધ વાચકોના વાચન અંગેના રસ-રુચિની પારાશીશી રૂપે. અહીં ભારતીય અંગ્રેજીનાં ૧૦ પુસ્તકો વિષે, અમેરિકન અંગ્રેજીનાં ૧૮ પુસ્તકો વિશે, બ્રિટીશ અંગ્રેજીનાં ૧૩ પુસ્તકો વિષે – એમ કુલ ૪૧ અંગ્રેજી પુસ્તકો વિષે લખાયું છે. બીજી કેટલીક પરદેશી ભાષાનાં પુસ્તકો વિષે લખાયું છે તે પણ તેના અંગ્રેજી અનુવાદ થકી. ‘અંગ્રેજી હટાવ, ગુજરાતી બચાવ’ની બૂમો ગમે તેટલી પડતી હોય, અંગ્રેજીની સારી જાણકારી વગર આપણને ચાલવાનું નથી. આપણે અંગ્રેજી પુસ્તકો વાંચીએ છીએ તે આપણી ગરજે. અંગ્રેજીનો ઉદ્ધાર કરવા ખાતર નહીં.

લખનાર અવલોકન-લેખનનો નિષ્ણાત ન હોય તો ચાલે, વિષયનો જાણકાર હોય એટલે બસ. પરિણામે કેટલીક નવી-તાજી કલમોનો લાભ આ પુસ્તકને મળ્યો છે. તો સાથોસાથ એ પણ નોંધવું જોઈએ કે લખનારાઓમાં જંગી બહુમતી આજી-માજી અધ્યાપકોની જ છે. ઓછામાં ઓછા ૪૭ લેખો તેમના લખેલા છે.

પુસ્તકોનાં અવલોકનો (બદ્ધાં નવાં નક્કોર, અહીંથી-તહીંથી ઉપાડીને છાપેલું એક પણ અવલોકન નથી)નું આવું દીર્ઘદૃષ્ટિથી અને પરિશ્રમપૂર્વક તૈયાર થયેલું, આવું માતબર પુસ્તક આપણી ભાષામાં વારંવાર જોવા મળતું નથી. આવાં સંપાદનો કરતી વખતે કેવું લોહીનું પાણી કરવું પડે છે તે તો ‘ઘાયલકી ગત ઘાયલ જાને.’ અને છતાં સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતી વખતે કે ઇનામ અકરામ આપતી વખતે કોઈને સંપાદનો સાંભરતાં નથી. અનુવાદકની જેમ સંપાદક પણ આપણા સાહિત્યની વર્ણવ્યવસ્થામાં નીચલે પગથિયે છે.

છેલ્લે, નજર ન લાગી જાય માટે એક નાનકડું કાળું ટપકું : દરેક અવલોકનને મથાળે પુસ્તક અને તેના કર્તા, પ્રકાશકનાં નામ છાપ્યાં છે, પ્રકાશનવર્ષ છાપ્યું છે, દરેક પુસ્તકના જેકેટનું લઘુ રૂપ પણ છાપ્યું છે, તો સાથોસાથ પાનાંની સંખ્યા અને કિંમત પણ છાપ્યાં હોત તો? સૂચિકરણની શિસ્તની દૃષ્ટિએ એ જરૂરી છે એ તો ખરું જ, પણ તેમ કર્યું હોત તો જે થોડાઘણા – કે ઘણા થોડા – પુસ્તકપ્રેમીઓ હોય તેમની સગવડ થોડી વધુ સચવાઈ હોત. પુસ્તકનું મુદ્રણ સ્વચ્છ, સુઘડ, વ્યવસ્થિત. અને પૂઠું તો આંખમાં જ નહિ, મનમાં વસી જાય તેવું.

રમણભાઈએ તો દસ પગથિયાં ભારે જહેમત કરીને ગોઠવી આપ્યાં છે. તેના પર ચડી અવલોકન-વિશ્વમાં ડોકિયું કરવાનું કામ હવે આપણું છે.

(નિરીક્ષક-માંથી)

‘પ્રત્યક્ષ’ના સર્વ અંકો હવે ‘એકત્ર’ ફાઉન્ડેશન દ્વારા વી-પ્રકાશન(PDF) રૂપે સૌને વિનામૂલ્યે સુલભ કરવામાં આવશે.

નવેમ્બર ૨૦૧૭થી જ એ પ્રક્રિયાનો આરંભ થઈ ગયો છે. જુઓ :

<http://www.ekatrafoundation.org/magazine/pratyaksha>

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks) નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org અને <https://ekatra.pressbooks.pub> પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્રપુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર - જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર - રાવજી પટેલ

અમૃતા - રઘુવીર ચૌધરી

જન્મનિકે - સુરેશ જોશી

વિદિશા - ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ - ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ - નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ - કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી - મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા - પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન - કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું - ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું - મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ - ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી - ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ - નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી - કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? - લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ - મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ - પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ - સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની - કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી - ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ - રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ - ઝવેરચંદ મેઘાણી

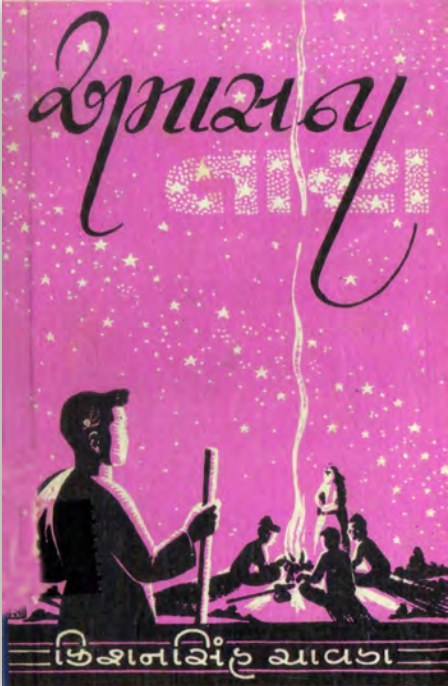
મારી હકીકત - નર્મદ

બારી બહાર - પ્રહલાદ પારેખ

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

કિશનસિંહ ચાવડા

જિપ્સી ઉપનામથી લેખનકાર્ય કરનાર કિશનસિંહ ચાવડા (જ. 1904–અવ.1979) ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને શાંતિનિકેતનમાં શિક્ષણ લઈને જન્મસ્થળ વડોદરામાં, સાધના મુદ્રણાલય સ્થાપીને રહેલા. છેલ્લાં વીસેક વર્ષ એમણે અલમોડા પાસેના આશ્રમમાં નિવાસ કરેલો.

એમનાં લખાણોની રંગદર્શી અને ચિત્રાત્મક શૈલીની પાછળ જીવનની મંગલતાનો ધબકાર હતો. અમાસના તારા અને જિપ્સીની આંખે – એ બે પુસ્તકોમાં એમનાં હૃદયસ્પર્શી સંસ્મરણો છે, તો અમાસથી પૂનમ ભણી-માં અધ્યાત્મની અંતર-યાત્રા છે. કિશનસિંહે નવલકથા અને વાર્તાઓ પણ લખી હતી. એ ઉપરાંત એમણે હિંદી સાહિત્યનો ઇતિહાસ તથા કબીર સંપ્રદાય જેવા અભ્યાસગ્રંથો આપેલા તેમ જ કેટલાક અનુવાદો પણ કરેલા. સુઘડતા અને સુબદ્ધતા એમના વ્યક્તિત્વનાં મહત્વનાં લક્ષણો હતાં.

‘અમાસના તારા’

વ્યક્તિચિત્રો, સંસ્મરણો અને આત્મકથા-અંશો – એવી ત્રિવિધ મુદ્રા ધરાવતું આ પુસ્તક છે. એનું સૌથી વધુ રસપ્રદ પાસું એનું પ્રસન્ન રમણીય ગદ્ય છે. બા જેવાં રેખાચિત્રોની લખાવટ વાર્તા જેવી રસાળ છે. એનો આર્દ્ર વાત્સલ્ય રસ ચરિત્ર-લેખનને આસ્વાદ્ય બનાવે છે. બીજાં કેટલાંક લખાણોમાં અધ્યાત્મ અને રહસ્યની રેખાઓ છે છતાં એની શૈલી પ્રવાહી અને રસળતી છે. પુસ્તકમાં આત્મકથાત્મક અંશોને ગૂંથતાં સ્મૃતિચિત્રો બહુ માર્મિક છે ને વ્યક્તિચિત્રો યાદગાર છે. એનો અનુભવ આ પુસ્તક વાંચતાં વાંચતાં સૌને થવાનો.

તો, પ્રવેશીએ અમાસના આકાશમાં ચમકતા તારકો જેવાં તેજસ્વી અને રમ્ય આલેખનોની ચિત્રવિધિમાં...

<https://ekatra.pressbooks.pub/amasnatara/>

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.